

REVIVING MEMORY

THROUGH DISPLACEMENT, SLOWNESS AND REPETITION

A halftone image of a landscape, possibly a field or a park, with a large, light-colored circular object in the foreground. The image is rendered in a halftone pattern, giving it a textured, grainy appearance. The background shows a line of trees or a horizon under a light sky.

Sjoerd Willem Bosch

REVIVING MEMORY

THROUGH DISPLACEMENT, SLOWNESS AND REPETITION

Research Paper
Explore Lab 33
Faculty of Architecture TU Delft
Fall semester 21/22
Sjoerd Willem Bosch

Susanne Pietsch - Architecture mentor
Jan van der Voort - Building technology mentor
Peter Koorstra - Research mentor

This book collects a journey.

A journey that starts and ends in Groningen.

There, I was born and raised.

I started to collect memories.

Without knowing that I was creating them.

This book together with the Atlas collects a journey which will continue, in mental processes. The physical journey comes to an end.

My feet are tired and my hands are dirty.

Since September 2021 I have been working on this Graduation project. I am thankful that I have been able to formulate my vulnerable ideas in the Explore Lab Graduation Studio 33. Hereby, I would like to thank Susanne Pietsch for her precious and precise advice during the process. Besides, I would like to thank Jan van der Voort for his excitement, critical questions and great will to share knowledge. Lastly, I would like to share my admiration for Peter Koorstra, who has helped me tirelessly with creating the framework for this project and helped me to critically reflect during the process.

Beside my mentors, I would like to thank my parents for their limitless support. I am especially grateful to have spent time together with my dad in researching the area of the Noord-Groningen. I haven't been able to pursue this project without the support of Dévi Venneman, thank you.

As the production of architecture is something you barely do in solitude, I specifically would like to express my thanks to my friends. They supported me the last seven years in producing and in thinking about architecture. Especially I express my thanks to Guusje Enneking and Tim Stoop who have been of great support in Explore Lab 33.

> Bas Princen in Geers, K., Küng, M., Manaugh, G. & Princen, B. (2017). The construction of an image. Bedford Press. p.47.

“Dutch landscape is compact, controlled and fully designed; the architecture of the Dutch landscape resembles the architecture of buildings; Dutch landscape is itself a designed object.”

CONTENT

	01	
PROLOGUE: AN ALTERNATIVE ATTITUDE		13
fascination and starting point		15
problem statement and research question		19
method		23
relevance		23
	02	
EXPLORING MEMORY OF LANDSCAPE		33
landscape		37
memory		39
relation		41
	03	
EXHAUSTING MY MEMORY		45
personal memory		49
observation		51
experiment		55
	04	
INTIMATE RELATION		63
embodied experience		67
translation and communication		71
EPILOGUE		
concluding words		75
discussion and reflection		83
design strategy		97
BIBLIOGRAPHY		103
IMAGE LIST		105
APPENDIX		109

To start, I have a deep fascination for what architecture can offer outside the Dutch urban settlement. Besides,, the act of walking in the Dutch rural area “platteland” gives me space to breath. Moving slowly through landscapes I experience the uniqueness and details come to light. While drifting from place to place, I create a feeling for the meaning of one place. Here, architecture comes into place: space is being used and this space belongs to the specific place. However, these moments in the Dutch landscape when specifics of place and corresponding architecture come close together are rare to me. In the Dutch landscape presence of place and building tradition seems to bedetached of the experience and expression of architecture.

- ^ Interior of Café Hamming, Garnwerd. March 2022
<<< White rendered facade of Kerk in Feerwerd. November 2021.
<< Clay fields facing dike north of Garnwerd. November 2021.
< Portable drawing device. December 2021.

In the very intuitive moment of experiencing landscape, the act of memory creates a personal understanding of specific areas. Any experience is highly influenced by the senses, what you hear, smell, see, taste or feel. But there is more. The presence of the human body can act like an instrument. An embodied experience also deals with the physical interrelation between human presence and the landscape¹.

This research is using the phenomenon of memory to articulate the appropriation of the Dutch landscape. Memory is inherent to past experiences, but can be understood through scientific perspectives. This research focuses on a phenomenological understanding of memory, starting from a personal, empirical, point of view. Memory is a sensory-spatial construct which can be understood through collective and historical perspectives as well. When exploring the memory of landscape, a layered understanding comes to light.

Naturally, the architect Peter Zumthor seems to design and create experiences informed by atmospheres². This relation between architecture and the metaphysical meaning is ambiguously articulated in how architects, like Zumthor, communicate about these atmospheres. Why can architects describe feelings and create atmospheres, but barely can express their processes getting there?

Revive Memory explores how architectural practitioners can get more grip on places in the landscape, by which a more intuitive attitude will be crystallised. The curation of this attitude is an important condition to explore its potential. This attitude is being explored throughout my personal process.

Since the landscape in the Netherlands vary, this research will focus on a region in the North of the Netherlands where I grew up. In the province of Groningen, the area around the Reitdiep river has been selected as a case study. The Reitdiep river meanders from the city of Groningen to the Lauwersmeer (former Wadden Sea). Around the river the villages Ezinge, Saaksum, Wehe, Winsum, Garnwerd and Feerwerd enclose an area which formed the Reitdiep area. Geological and This culture landscape is being formed at the end of the Middle Ages; the ever changing landscape is still visible³.

Drawings felt in the Reitdiep river. October 2021

Goal of Research

This research is initiated to develop an alternative perspective on how architects intuitively think and create outside the Dutch urban settlement in the landscape. I want to know how to fathom the characteristics of a landscape, stored in a personal memory of the landscape. This personal perspective will be confronted with the collective and historical memory of the landscape. Hypothetically, this will lead to a more intuitive attitude towards landscapes in architectural thinking and design. Besides, the architectural discourse is vulnerable for an aesthetic eye. The eye as a single-sensory instrument is weak. The hand, the foot and other sensory impulses can assist the eye to wander and to explore⁴. This thesis has the ambition to incorporate the multi-sensorily understanding and expression of ideas.

Problem statement

Contemporary architecture in the Dutch landscape is disconnected to its environment. The constant and ever-changing cultivated Dutch landscape is never completed. However, this pressure by building activities informed by economical and superficial motives is blurring the memory of the landscape. In other words, architects ignore the memory of landscapes, when they think and create in the non-urban landscape.

If we look closely to the Dutch landscape, architects hardly express the presence of place in contemporary architecture. Our connection - as a communal - with our environment is easily lost. This connection can be described as a feeling of belonging to a physical and mental landscape, which is of importance to your personal identity. Logically the attitude of an architect towards the appropriation of a landscape institutes the disconnection.

Three prepositions are formulated to address three main aspects of this attitude.

- a. The relationship between architect and place in the Dutch landscape is rather distant;
- b. The architect's process is lacking a degree of slowness;
- c. Visual perception and visual instruments are dominant to other senses.

Hikers along riverside of the Reitdiep, near Garnwerd. August 2021

Distant relationship

Firstly, architects are passengers into the lives of places and their inhabitants: they come, see and go. The relationship between place and the architect's drawing table is rather distant. The place is perceived - by architects - as an imaginary construction of a singular interpretation of reality: a site visit. In the footsteps of the philosopher Martin Heidegger, in this research the site visit is problemised around the appropriation of place. Heidegger pleads for an interactive balance between the physicality and the mental imagination of places⁵. This means that there is always a proximity related to places in order to move forward. Accordingly, a constant, dynamic relationship between architect and place must be developed to indicate the subjectivity. In the Netherlands, the tradition of creating new land, harvesting and building, results in a landscape highly pressured by building activities. Still, a variety of landscapes exist from hilly Limburg in the south to the Wadden in the north. It seems evident that these environments differ in experience, local climate and traditions. However, architects in the Netherlands are not fulfilling the full potential to thoroughly study the presence of places in the landscape. Still contemporary architecture in Limburg is similar to the coastal area in North Friesland.

Slowness

Secondly, the designing and thinking process should be efficient and fast, in order to deliver in time. Inevitably, this fastness results in a superficial interpretation of the "real" the specificity of the place. A less determined and more open process can lead to a more thorough understanding of the place. In other words, one should drift towards creation and thinking based upon atmosphere and feeling rather than intellectual theory and preconceptions⁶. The current designing and thinking process is lacking a degree in slowness, this results in a weak engagement with the physical world, the particular place.

Visual dominancy

Thirdly, architects' thinking and creation is dominated by visual perception. The perception of experience is translated in visual representations and does not represent the multi-sensory aspects of one experience⁷.

Solitude walkers at Middagsterweg. - February 2022.

In short, an architect is not able to create a thorough relationship between the physical and mental personification of places upon singular interpretations, like a “site visit”. A degree of slowness is missing in the architect’s design and thinking process to be open for development of atmosphere.

Research Question

The thesis explores the question: *how do characteristics of landscapes develop memory and accumulate into sensory presence?*

In order to examine this question, four sub-questions are formulated. From which the following three create the fundamental content for formulation of an alternative attitude.

a. What is the relation between memory and landscape?

When formulating an alternative attitude for architects approaching landscapes. It is important to make clear what the concepts of landscape and memory cover. Moreover, this chapter gives insight in the relation between landscape and memory.

b. How can memory be understood as a spatial imagination?

Architects develop spaces which are informed through various forms among literature, case studies and technology. This chapter discovers the potential of memory as a spatial imagination. In other words, how relates (a) memory to conventional forms of imagination and how can memory as spatial imagination be communicated?

c. How can embodied experience lead to an understanding of landscapes?

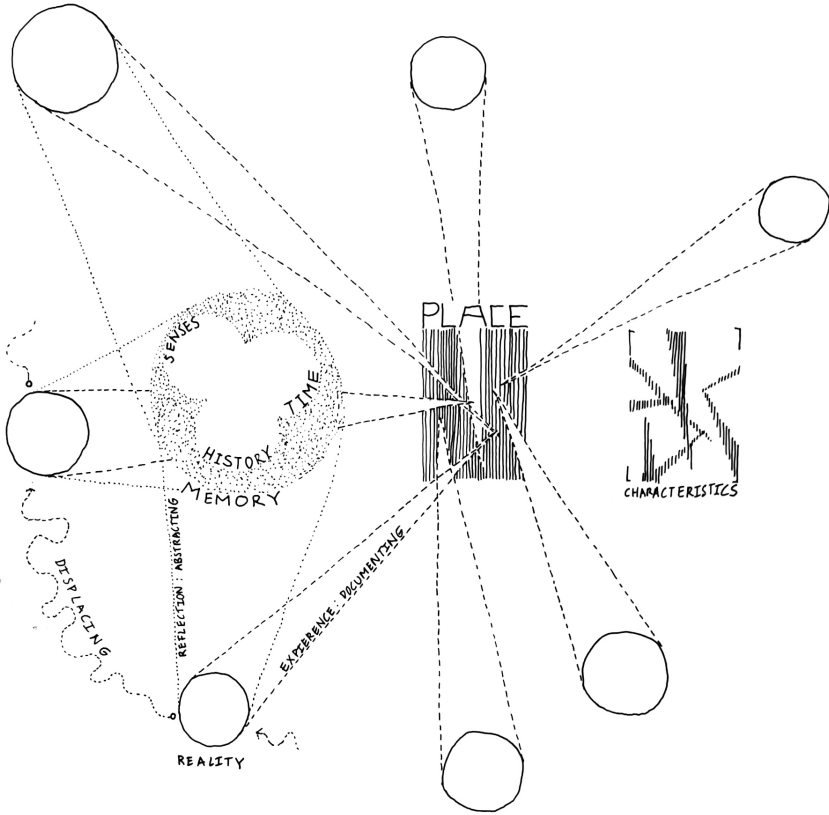
Any attitude uses information from both factual as emotional sources. This chapter indicates the potential of embodied experience and what aspects accommodate a deeper understanding of landscapes.

Besides the last question shows how this alternative attitude is being tested upon the Reitdiep area landscape in Groningen (NL).

d. What are the characteristics of the Groninger Reitdiep area landscape?

Method

This research aims to look at the atmospheric qualities of Dutch landscape informed by a symbiosis of sensory analysis and conventional analysis. Starting from embodied experience of landscapes, conventional architectural analysis informs a concrete identity of the landscape. The episteme of phenomenology in architecture dwells upon the understanding

Research diagram, relations between definitions.

of the world through sensory perception on an individual level. The ambiguous definition of landscape is a welcome given principle for the developing of the methodology. Since a landscape can be researched in the field, as well as in studio, the curation of the research environment informs the applied methods.

Research environment

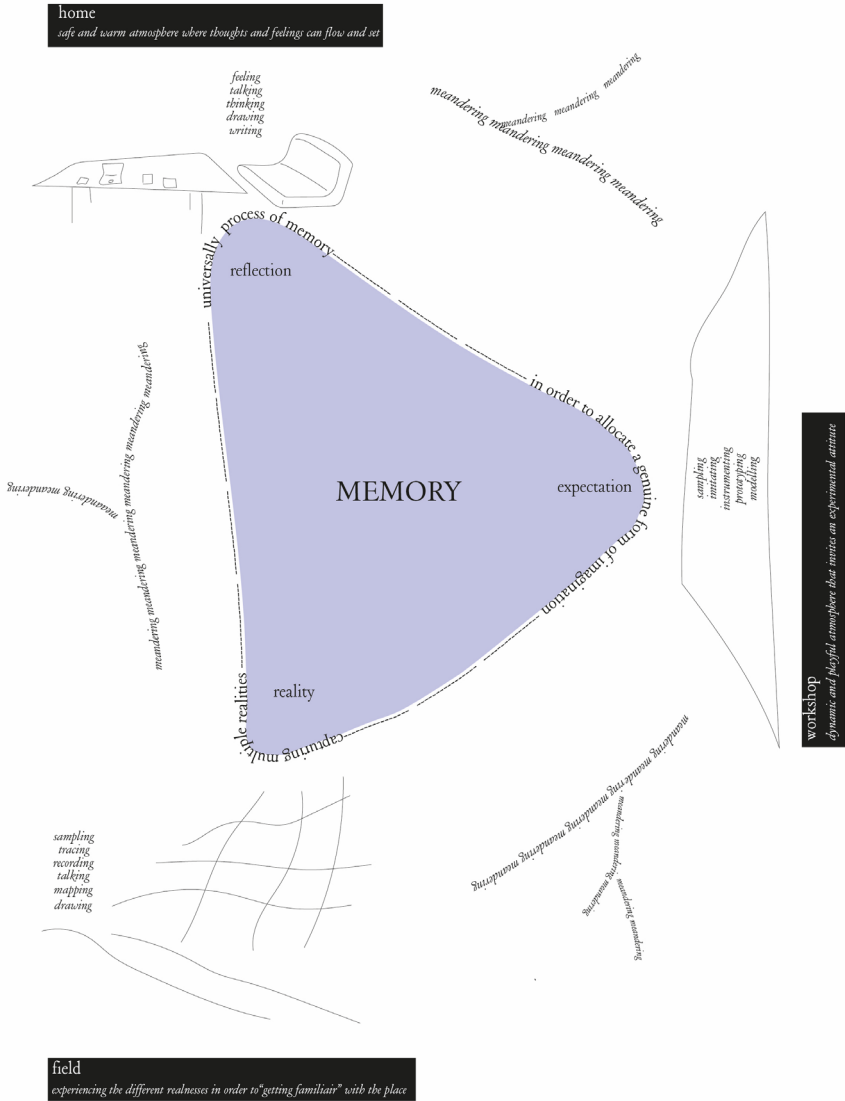
The methods are strictly related to a physical context in order to avoid troubling memory. The research will take place in and between home, workshop and field. Home is related to reflection; workshop will perform as space for expectation and in the field, any reality will be experienced. Hence, the physical displacement between those atmospheres is carefully curated as well. Namely, by car, a quite fast form of displacement, different landscapes are being passed. Especially on the high way, the cocoon of car filters the senses from the outdoor scenery. In the end, both vision and sound allow me to orient and to move forward. Once leaving the high way, the sound of the engine gets quieter. With good weather you can open the windows and feel the wind or smell manure. When slowing down, the landscape arouses the senses. After having parking the car, the moment of opening the door introduces a new phase: the moment of entering the landscape with your body. Slow displacements like walking, cycling or rowing allow one to use all senses properly.

Again, and again, the Reitdiep area is being revisited. Not one single experience can lead to a thorough understanding of this landscape. Thus, repetition is a key principle in this research. Practically, this is translated into the repetition of applied methods during iterative visits to the dedicated landscape. Doing so, this iterative memory formulates a layered understanding of the landscape. Each journey expands the act of memorising from my personal perception and transfers memory to an imagery expression. Before going into the selected methods of expression, the preparation of each journey is being articulated below.

Systematic Naiveness

As mentioned in the problem statement, the proximity between architect and landscape is rather distant. In this thesis I will use my personal point of view as an architect. An explorative process allows me to discover what a relationship between myself and a landscape means. I will research this through the memory of specific landscapes.

EXHAUSTING MY MEMORY

Research diagram, research environment.

This explorative process can be explained with naiveness: the architect should be prepared for spontaneous events and unexpected findings⁷. The preparation lies in the applied methods and associated instruments. The artist Richard Serra clarifies a similar strategy: “To invent methods about which I know nothing, to utilize the content of experience so that it becomes known to me, to then challenge the authority of that experience and thereby challenge myself.”⁸ It is crucial to invent methods which connect the genuine experience with any analysis of it. In general, this thesis aims to balance sensory analysis with conventional architectural analysis. With the term conventional, like mapping, archetypal research, case study analysis or archival research. Sensory analysis dedicates a different perception of the researcher. Sensory analysis is guided by how reality is perceived through the five senses: feeling, hearing, tasting, smelling and seeing. Juhani Pallasmaa adds; “... but it also involves judgements beyond the five Aristotelian senses, such as the senses of orientation, gravity, balance, stability, motion, duration, continuity, scale and illumination.”⁹

Two parts

This thesis is split up in two parts. Both parts vary in balance between sensory and conventional analysis. The first part (A) was an observation-based research. Explorative drawing methods are used to get to the essence of how memory and landscape are connected. Secondly, repetitive visits to three landscapes will allow me to explore how genuine my memory works. Thirdly, associative reading of novels and poetry allows me to start formulate small narratives about what the specific personal memory can propose. Conventional methods in the first part mainly consists of literature research about the interrelation between landscape and memory, atmospheres and the formulation of an alternative attitude. The second (B) part is experiment driven research. This experimental research method derives from finding a balance between what the chosen landscape offers and what should be developed or prepared in order to start the research. The experimental character is highly dependent on walking as an architectural method.

“Hoe we dat leerden, was toch meer van, je gaat een keer naar de locatie, je neemt 200 foto’s en je gaat terug naar het bureau. Je kijkt dan hoe de plek is gegroeid, uit een soort stedelijk perspectief. Maar, ik denk vanuit de architectuur, hoe ik het tenminste zie, zien we de locatie vaak als een lege plek, een soort een container waar we dingen mee kunnen doen. Maar, hoe kunnen we die plek zien als een onderwerp?”

“We have been told (red. in architecture school), actually, you go to the site once. You take 200 pictures and you return to the office. There, you see how the place has grown, from an urban perspective. But, from the architectural perspective, to my opinion, we perceive the place as an empty place. A kind of tabula rasa where we can go wild as designers. But, how can we perceive the place as a subject?”

Iterative visits called “Expeditions” will establish a layered memory of the landscape by walking the landscape through sensory experience. An Expedition is curated around a set of aspects of how memory of a landscape is constructed through individual, collective and historical perception. Multiple methods to capture the sensory presence of the landscape will be tested: poetic description in word and image, filming of atmospheric everydayness, immediate talking about feelings and 1:1 abstractions of sensory presence in the form of an installation. Besides, conventional architectural analysis through case study analysis, mapping and building tradition study will allow me to crystallise the interrelation between sensory presence and objective information.

Argument on relevance.

The formulation of an alternative attitude for architectural thinking and creation, outside the Dutch urban settlement is highly relevant. In conversation with Klaske Havik and Gus Thielens, Juhani Pallasmaa is hinting to a rather slow attitude towards architectural practice¹⁰. Scholars have investigated the notion of memory in relation to war history and the role of architecture in form of (immaterial) memorials¹¹. Furthermore, a lot has been written about the potential of walking as an aesthetic practice or relevant instrument in philosophy or art¹². Still, the combination of memory and walking to approach architecture is rather undiscovered. Recently, Afiana de Jong slowly introduced the question: “... how can we perceive the place as a subject?”¹³

Explore Lab

Within the TU Delft Explore Lab Graduation Studio various students have researched the topic of atmosphere and place. The multiple focuses varied from theory based to more explorative and experimental. Besides, several students focused on the Dutch rural area. Specifically the project of Tiemen Anema is researching the Northeast of Groningen and its specific rural character¹⁴. Anema established a framework about landscape and its specific history on which this research can build upon. However, Anema’s approach was very much interrelated with the productive character of landscapes. Besides Anema’s work, other previous Explore Lab students have influenced my work about themes of atmosphere and cognitive influences in architecture. This project aims to close the gap between this productive focus, like Anema, and the more romantic approaches of students with a strong attraction to atmosphere.

Siemens, B.W. (1962-1974). Kaart 28 --B. Overzicht van de eerste bedijkingen. Ingetekend op een topografische kaart 1:50.000.

Groningen

As stated, the Reitdiepdal is just a small area between the city of Groningen and the Wadden Sea. Recently, GRAS (Groninger Architecture Association) published SPONSLAND Reis door het landschap van de toekomst. Essays and speculative landscape architectural designs around the city of Groningen are presented as possible future scenarios¹⁵. From West-Friesland to the North-West of Denmark, the Wadden have a strong relation with its hinterland. Architects, planners and communities from similar locations can learn from this project about how to act with an alternative attitude. Besides, the goal is to extrapolate the findings in the cultivated Dutch field into an attitude about presence of place and created atmospheres in architecture, of which some aspects can be applied globally.

Readers guide

Two publications give insight in the intersection of the concepts of memory and landscape. This first publication, the research essay, is addressing the abstraction of these concepts starting from a personal fascination towards a more independent reviewed perspective. The page layout invites to alternate images and text. The selected images refer to the text but stand on their own, some exceptions are allowed. The second publication, the research atlas, is presenting the experiment in the Reitdiep area in Groningen (NL). This publication includes the found characteristics of the landscape in maps, photographs, poetic notations and archive material. Besides, a tumblr webpage is being used as a digital project journal, in multiple formats are presented to share the more sensory aspects in the process.¹⁶

1. Foxley, A., & Vogt Landschaftsarchitekten. (2010).
2. Pallasmaa, J. (2014).
3. Westerink, B. (n.d.).
4. Pallasmaa, J. (2012).
5. Sharr, A. (2007). p.62-63.
6. Havik, K. & Tielens, G. (2013). p.40-41.
7. Hultzsch, A. (2014).
8. Richard Serra in Hougard, A. K., Soberg, M., Torp, K. A., Lorentsen, E., Thorborg, C., & Gronlund, L. (2016).
9. Bohme, G., Eliasson, O. & Pallasmaa, J. (2014). p. 19.
10. Havik, K. & Tielens, G. (2013). p.40-41.
11. Tanovic, S. (2015).
12. Careri. F. (2020).
13. De Jong, A. (2022, 4 januari).
14. Anema, T. (2018).
15. Ekamper, T. et al. (2021).
16. For the tumblr page, visit: <https://revivememory.tumblr.com>

EXPLORING THE MEMORY OF LANDSCAPE

The focus on the non-urban space in the Netherlands appears to be a hot topic in architectural research since 2019. The Dutch government architect (College voor Rijksadviseurs), AMO with founder Rem Koolhaas as well as various journalists pay attention to the future of this non-urban space^{1,2,3}. These publications share a focus on strategic planning in the non-urban space, for example big scale projects like data centers. Simultaneously, these publications/strategies found their origin in growth and prosperity. This project deviates towards a perspective that focuses on an empathic understanding of landscapes. In other words, sensory experiences inform the memory of landscapes. This chapter explores the fundamental concepts of landscape and memory and questions the relation.

^ Opening next to former brick factory of Feerwerd, viewing new high voltage cables. May 2022
<< Sensory drawings and map in words of the design location.
< Abandon small houses with Aduarderzijl in the back. November 2021.

Landscape

The European Landscape Convention describes landscape as “an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural an/or human factors”⁴. Thus, the perception of landscape is inevitably a mental process. So, when human beings perceive an environment, we instantly project ourselves upon this situation. This indicates that a landscape is subjected to the human being. Art-historian Simon Schama published “Landscape & Memory” in 1995, this publication introduced the origin of landscape as a spatial construct and how people are cherishing it through art, nature and cultivation⁵. Schama points out: “...landscape is the work of the mind. Its scenery is built up as much from strata of memory as from layers of rock”⁶. In other words, a landscape is both a physical and a mental reality. Since the 1970 anthropologist and philosopher Ton Lemaire’s writings meander between experiences, observations and philosophical references. In the tradition of landscape painting, Lemaire emphasises that the landscape is the pictured relation between culture and nature, among which culture is subordinate to nature. Culture includes all traces of humankind in the (physical) landscape. Nature is the physical canvas upon and within which culture finds its roots. In this perspective, landscape is a product of culture and by experiencing these landscapes and representations of landscape, culture is present⁷. Lemaire continues that one elements connects and unifies nature and culture: the horizon. This line has been developed through the act of painting⁷.

Hans Teerds challenges the architectural discourse by looking at landscapes through philosophy. According to Teerds landscape emphasises that landscape is perceived both precise and vague, through production and consumption, authentic and picturesque and fast and slow⁸. In between these opposites, we will find the genuine experience when moving through the landscape. Landscape architect and landscape architecture professor at ETH Zurich Gunter Vogt emphasises that landscape is an intellectual concept which is being invented to study a certain area, in art, technology, geology, sociology or (landscape) architecture⁹.

In short, landscape is an area that is limited by a horizon, influenced by seasonal change and subjected by a socio-economical exploitation of this territory. In the meantime, landscape is a mental construct which we use to explore

Memory of abandon farm in earthquake region in Groningen . Indian ink and water.

Memory

Human beings remember events we share with others in a specific environment. It is evident that memory is being constructed both precise and vague. Since, one can remember a specific detail or colour of a room. Simultaneously, the atmosphere grasped in that room can be rather vague. Memory is studied through an interdisciplinary field of research, among neuro- and social sciences and architectural history. The understanding of memory in this research focuses on what memory means for phenomenological aspects as time and place.

Henri Bergson is explaining memory as follows: “However brief we suppose any perception to be, it always occupies a certain duration, and involves, consequently, an effort of memory which prolongs, one into another (perception), a plurality of moments.”¹⁰ That leads us to the perception that memory can be understood as a temporal and spatial continuum. The creation of a memory refers to the past, a specific moment, at a certain place. The people who share that specific moment, cherish the memory. Gaston Bachelard amplifies the moment of time that memory lies back in time: “... forests resign in the past. I know, for instance, that my grandfather got lost in a certain wood. I was told this, and I have not forgotten it. It happened in a past before I was born. My memories, therefore, are a hundred years old, or perhaps a bit more.”¹¹ Here, the narrative stimulates the memory rather than the precise moment the memory was created. The act of memorising is inevitably the act of forgetting too, aware or unaware we choose what we remember and what we forget. In architectural thinking Peter Zumthor argues that there is quality in sharing the “emotional reconstruction” of experiences in the past. Zumthor points out that architecture has the potential to react upon this kind of experience¹².

In this research I understand memory throughout three perspectives: as something personal, a collective understanding and a historical perspective: a more factual based understanding of time that has passed.

Mail from Marjoleine de Vos after communal walk.

Individual memory

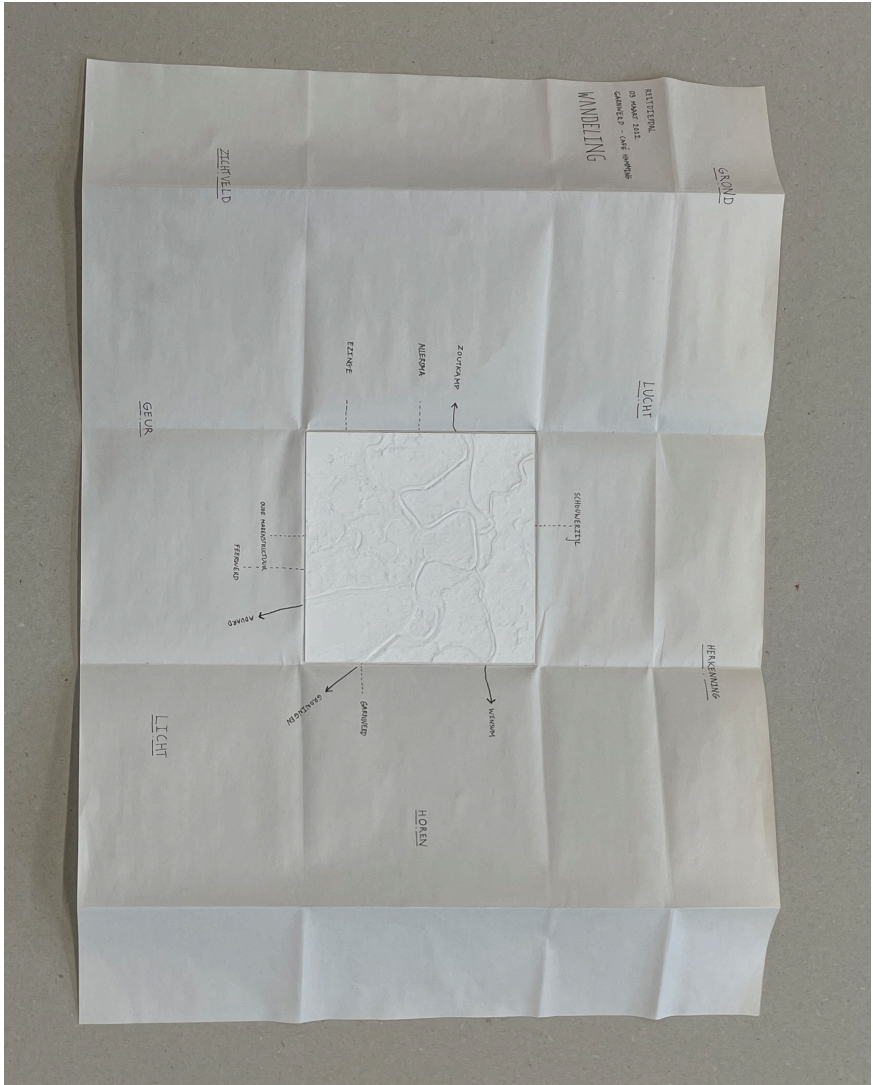
First of all, I start from my personal - individual - memory of landscapes in the Netherlands. Memory is a spatial construct which is highly influenced by sensory information. When we think back to fairy tales our parents told us during childhood, we can hardly describe the complete story. However, we can reproduce fragments of the atmosphere, we can grasp how the light came through the curtains on the bedsheets. With explorative - expressive - exercises like drawing I can communicate characteristics of these memories. Thus, a memory can work like a spatial construct.

Collective memory

Secondly, a set of different personal memories will form a collective memory. The establishment of a so-called relationship with landscape will be formed together with others who observe the landscape. Their questions, insights and concerns will be stored in mental maps and images.

Historical memory

Thirdly, specific places, buildings or structures are selected to be deeply researched from a historical point of view. Historical narratives or tales, found in literature, are researched through archive research of precedents. This notion of storytelling stimulates the exchange between individual memory and the collective memory of a story. Memory is not only authentic in the understanding of information which build upon generations. In the collective understanding of memory, memory gives people a feeling of identity; from personal circumstances to national understanding. This indicates a loose understanding of how people memorise information and how this is being transferred.

Sensory map to share with other observants.

Relation

The constructs of memory and landscape are both vague and precise. Memory is open for interpretation but is inherent to experiences in the past. To be more specific, I understand memory as a layered phenomenon of a certain place through individual, collective or historical perspectives. Thus, memory of a landscape is a layered understanding of a specific territory which continues while not being present in that physical entity; in the mind, the memory. In the very moment the notion of landscape meanders between a physical and a mental state, the act of memory – as discussed from different perspectives – can accommodate new insights in what landscapes exist of, can offer or demand. In other words, the combination of the concepts of memory and landscape can reveal hidden information which is valuable for future speculation.

1. College van Rijksadviseurs. (2020). p.6-17.
2. Koolhaas, R., A., AMO, & Boom, I. (2020).
3. Van der Borst, B., Van Dijk, R., Nieuwenhuijzen, J., Ramaer, C., & Saris, K. (2022, 27 april). & ErNSTEN, C., Minkema, M. & Visser, D.J. (2020).
4. European Landscape Convention. (2000).
5. Schama, S. (1995) p. 18
6. Ibid.5 p.7
7. Lemaire, T. (2002) p.76-77
8. Teerds, H. (2009).
9. Kissling, T. & Vogt, G. (2020).
10. Hauptmann, D. (2001). p.100
11. Bachelard, G. (2004). p.206
12. Binet, H. , Lending, M. & Zumthor, P. (2018).

MEMORY AS A FORM OF SPATIAL IMAGINATION

This chapter focuses on how personal memory can work as a form of spatial imagination, deriving from sensory experience. As stated, memory is a layered understanding through narratives about a specific territory. Personal memory is a sensitive and complex phenomenon, which is sometimes rather vague to express. Nevertheless, personal memories carry semantic, contextual and emotional information. Recently, Douwe Draaisma published *De ivoren cel*, a *Privé-domein* anthology, dedicated to the concept of memory literature¹. Draaisma's introduction and various fragments show the relevance of memory as a form of spatial imagination. This publication and various other Dutch literature have informally influenced my attitude towards memory. Besides, the Dutch Literature Magazine *De Revisor* dedicated a recent issue to the concept of landscape².

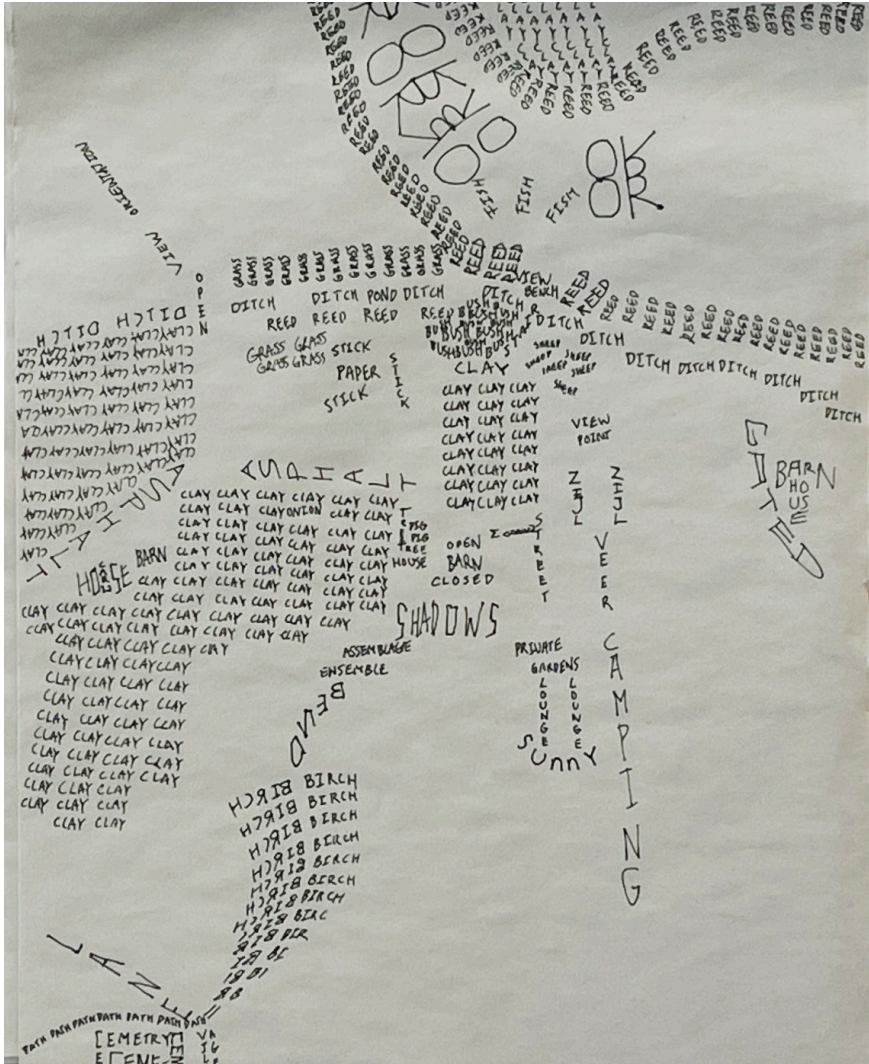
“Het eerste landschap dat ik bewust als landschap zag, werd omlijst door het tuimelraam van mijn slaapkamer. Het was een nieuw huis aan de buitenste rand van een nieuwbouwwijk... Ik weet nog hoe onwerkelijk het voelde toen ik 's middags thuiskwam. Het was precies hetzelfde huis, met een wezenlijk verschil.: het uitzicht. Onze tuin liep, na een smalle sloot, over in weilanden, die zich uitstrekten naar een onbebouwde horizon. Vanuit mijn slaapkamerraam zag ik koeien die om de zoveel dagen een ander rechthoek mochten afgrazen, ganzen en vooral leegte, bakken met leegte waarin alleen de wolken elke dag iets anders te doen hadden.

Omdat er voor al die vrije ruimte geen bouwplannen waren, voelden mijn ouders zich in dit doodgewone rijtjeshuis door het uitzicht de koning te rijk. Al snel begon het landschap bij het huis te horen. Ongemerkt eigende we het ons toe. Meer dan alleen een achtergrond zou nu zeggen dat we in het landschap woonden. Als een uitbouw zat het landschap aan ons huis vast. Toen een paar jaar later de weilanden toch een nieuwe bestemming kregen – en voor we het ons goed en wel realiseerden de eerste heipalen al de grond in werden geslagen – was de verontwaardiging – in de buurt groot. Het bleek natuurlijk onmogelijk te verdedigen dat we recht op het uitzicht hadden, een vorm van ontastbaar bezit dat we alleen maar op een mentale kaart konden aangeven. Iedereen leek een belangrijk gegeven te zijn vergeten: dat een buitenwijk, zoals de mouwen van te klein wordende winterjassen met stukjes stof worden verlengd, almaar blijft uitdijen. Dat ze landschap opeet en bijna nooit verzadigd raakt.

Het lege landschap draag ik nog altijd als reën plaatje ergens in me mee, ook al woon ik al jaren in een stad.”

In the architectural discourse, memory is used implicitly through phenomena of history and narratives. In *A Feeling of History*, Peter Zumthor and Peter Lending are discussing the relevance of history and memory. More precise, memories give insight into how Zumthor uses embodied narratives in his thinking and making of architecture. Zumthor creates architectural atmospheres that stimulate the senses: "...with the materials, light, shadow, and sound, and give it a presence most people would be able to associate with something in their personal landscape of emotions."³ A "personal landscape of emotions" can be understood as personal memory. Writer Bernke Klein Zandvoort published the essay "Landschapskijkers" in *De Revisor* #30. The specific use of language really makes the memory alive. The aspects of materials, light, shadow and sound are significantly present. In this example Klein Zandvoort emphasises the interrelation between memory and sensory aspects of a specific territory (from a landscape to an interior). Again, the relation between memory and landscape can be amplified by the words of biologist Piet Schroevers. He characterised Dutch nature as "a mosaic of memories".⁴ When we compare this with Bas Princen's quote about Dutch landscape. Memories about landscapes can vary from seeing the landscape as an object, as Princen implies, to, implied by Schroevers, seeing it as a mosaic. These examples show that the use of language, significantly expressed in literature, by experienced writers, accommodates the imagination which make memories viable. Designers should pay more attention to the words they use to be specific in what moments or elements in the landscape are from importance. Thus language, which accommodates narratives, is a principal vehicle in using memory as a spatial instrument.

- ^ Mapping rhythm of place using language.
- <<< Sensory drawings and map in words of the design location.
- << Portable drawing device, composed out of A-horses.

Exhausting my memory

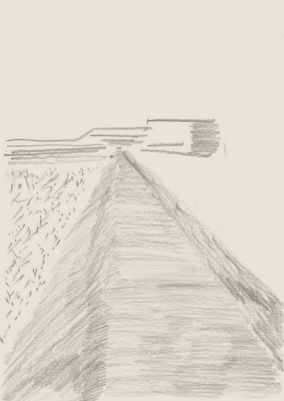
My personal memories of the Dutch landscape are collected. To me, memories are fruitful to think back to. Consciously or unconsciously we are able to create memories of important events. Researching these memories the origin of what elements of the landscape influenced the creation of memory come to light. Doing so, my subjective perspective will be exposed. It is not an attempt to objectivise my findings, nor it is trying to grasp the essence of places. This observation-based research part creates a conscious understanding of how my personal memory can be evoked.

In order to discover what my memory can offer me as an architect, a drawing exercise was instituted. The following criteria have been developed to grasp the essence of personal memories and what qualities of the specific place in the landscape inform that memory.

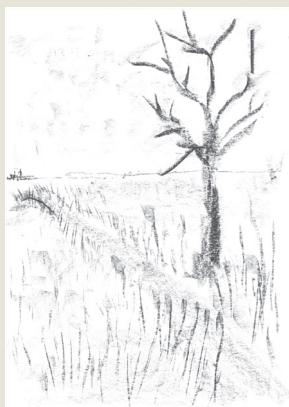
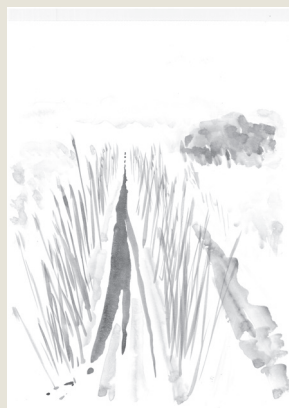
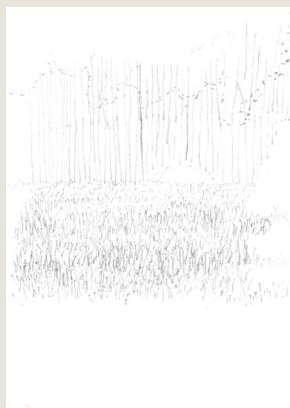
1. The landscape is distant to urbanised areas;
2. The particular moment which embodies the memory was created while moving slowly through the landscape;
3. The memory informs me about phenomenological qualities of the landscape.

While thinking back to these places, I think in images, like stills from a movie. Horizons arise as if they were points of references to walk to. Thinking back to these places I was able to open up my memory.

The drawing exercise was split up in three parts. Firstly, the goal was set to exhaust my memory, by drawing thirty memories of experiences in the Dutch landscape by hand. With free use of pencils, chalk or brushes, a set paper size and a black-white colour scheme the drawings have been produced. Four strategies are applied to evaluate the drawn memories. In order to subjectively focus on three memories, according to phenomenological information. In this process, abstraction institutes the objects, elements or planes which inform the memory. Poetic notations and artefacts are selected to inform the atmospheric qualities of the memory.

Selection of memories, drawn on A3 paper, various menas.

For me the question of what is actually a true memory is rather irrelevant. I rather revisit the memory to build up more memories. There is no one singular truth about a place. In this elaborated drawing exercise, the following aspects came to light:

- displacement is part of the memory; there is a relevance in moving slowly through the landscape.
- the dedicated place is subjected by its surroundings; a certain hierarchy between place and things is realised
- atmosphere is the result of a relation between subject and object; how are human beings (subject) perceiving the place (object).
- a personal memory is a result of being a passenger; I am open for interpretation; new insights and I am not biased emotionally.

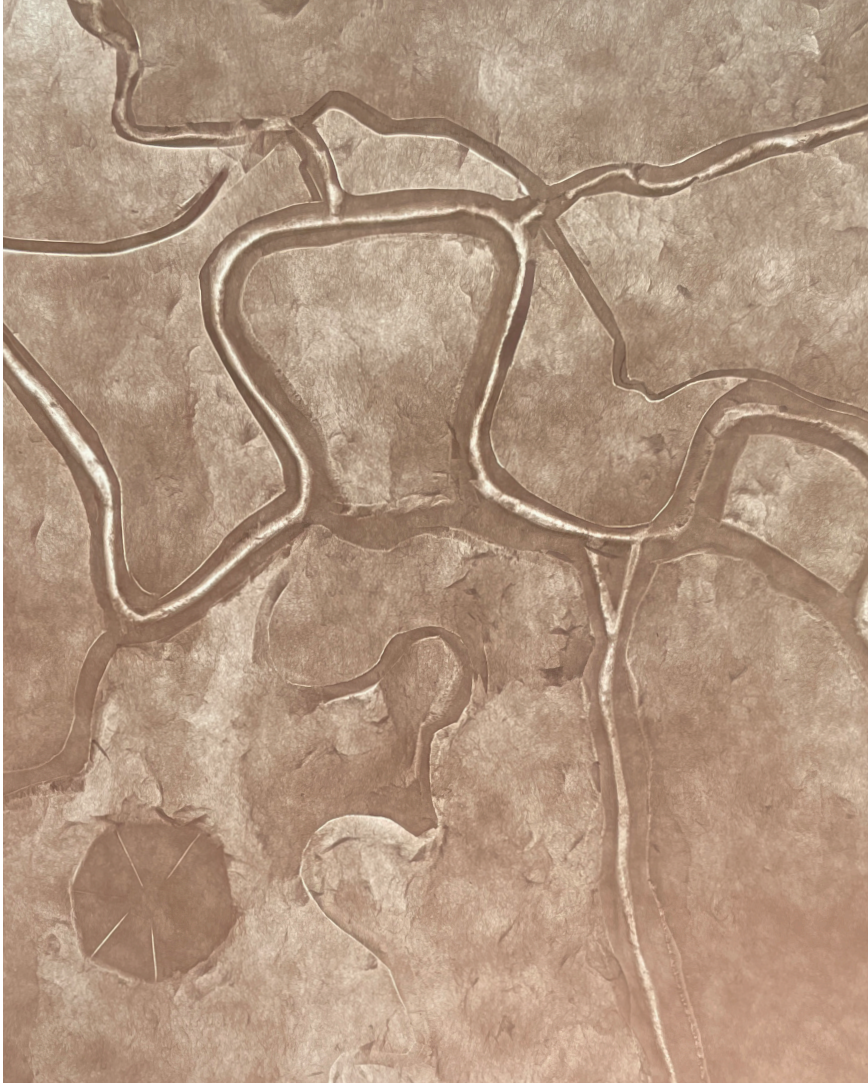
The paradoxical indication that memory is both vague and precise, allows a designer to meander between what is actually there and what is being projected as “truth”. It is the interpretation by the designer which evolves – into speculation about spatial qualities – in the design process. This indicates that memory can highlight sensory information in landscapes. The most characteristic information can articulate qualities which can be researched through conventional analysis like mapping. The next pages show an overview of the drawings.

Experiment

This section indicates the ambiguous practice of researching landscapes in solitude or with others.

Part A Individual

Multiple individual walks in the landscape resulted in a layered understanding of the landscape. In other words: a personal memory of the landscape is being created through iterative visits. In six themes the Reitdiep area is characterised. Throughout this journey sensory analysis and conventional analysis have been informed by one and other. In the other publication all results are presented.

Micro model of the Reitdiep near Ezinge. White cardboard 10x10cm.

Part B Collective

I get back to the Reitdiep area with three professionals who are practicing something else than architecture. Together with writer Marjoleine de Vos, landscape architect Lieke de Jong and documentary maker Tom Tieman I wandered around the Reitdiep area. They all live in the area but are originally not from there. I found it important to walk together with others – in conversation – to acknowledge the multiple ways of reading of landscapes. They are familiar with the sceneries but can act as an outsider. In general, the interviews gave information about what the landscape offers them in terms of everyday business and professional aspects. Below I will indicate the most important insights and how the characteristics of Part A are being transferred into these conversations.

Tom gave insight in how he moved from the city of Groningen to the village Ezinge and what the rural landscape offers in his journey. We walked the fields south of Ezinge and crossed old wierdes – manmade higher territories to conquer floods – which allowed us to orient better and experience the meandering of the landscape.

Lieke expressed her fascination with the emptiness of the landscape in combination with the warmth of interior spaces. We walked from Roodehaan to Schouwerzijl and back. During our walk we overcame a rainstorm and were searching for a shelter which we did not find. The extreme circumstances of our walk showed that there is relevance for walking as a research method. Besides, it gave concrete information about how the weather conditions are meeting the geomorphological and typological entities of the Reitdiep area.

Marjoleine indicated that the pressure by the municipality or the provincial government on small scale issues is too high. She mentioned the simple example that in her silent village there was a debate about the constant burning of streetlamps is needed to improve safety. The other value which was being ignored in this instance was the silence and darkness of rural areas. During our walk we also encountered the new white power pylons which were supposed to be less visible than the galvanised scaffolding structures.

The white new power pylons are however much more present much more

Map of walk together with Marjoleine de Vos with projected characteristics of the landscape

Into the fields with Lieke de Jong, lock of Schouwerzijl.

present in the area of Groningen where grey skies are much more present than blue skies. In other words, the older galvanised scaffolding structures are stored in our memory of this landscape.

Lastly, these interviews were used to inform the design brief. It gave insight in what kind of place could be valuable. Lieke, Marjoleine and Tom appreciated the current state of the landscape but are hesitant to prospect the future.

In short, memory can be understood as a form of spatial imagination through the interrelation between physical presence - in the specific territory - and the imagination fueled by memory of that presence, when being elsewhere. This can be explored by a designer first through the discovery of what the personal memory of a landscape offers in relation to how other personal memories work. This collision of perspectives allow a designer to allocate characteristics of a landscape in the design process as something which is intersubjective, found through multiple perspective on multiple moments.

1. Draaisma, D. (2021). *De ivoren cel* (1ste editie). de Arbeiderspers.
2. Binet, H. , Lending, M. & Zumthor, P. (2018). *A feeling of history*. Scheidegger & Spiess. p. 71.
3. Pleijster, E., Der Veeken, V. C., & Veenstra, P. (2014). *Lost Landscapes: LOLA Landscape Architects*. nai010 publishers. p.212

Since this research derives from a critical position towards the attitude of the architect, this chapter deals with the potential of embodied experience in architectural research processes to improve the understanding of landscapes. In other words, what can the very personal body of an architect mean in the understanding of landscapes? Can we build a relationship with a physical landscape?

“Understanding is not a quality coming to human reality from the outside; it is its characteristic way of existing”
JP Sartre

Naturally, the architect accepts codes and conventions to communicate among peers, clients and the public. However, these codes and conventions rely on abstraction. That abstraction is hidden in the translation of real (building) materials into projected lines on paper or in scale models. Abstraction helps us to imagine what architecture can become and to test scenarios. Abstraction is important in addressing the main characteristics and patterns of a place or design. The very moment of an intimate experience like smelling the early flowers in spring is hard to express within architectural communicative conventions. Thus, it is important to stress the instruments and its expression in order to experiment with embodied experience by the architect himself to understand landscapes thoroughly. Still, I do not suggest to ignore conventional instruments, I sincerely think that a combination of conventional methods and the use of the body can improve the understanding of landscapes.

Embodied experience

Firstly, the body of a designer can be seen as an instrument. Standing still, one can hear, smell, taste, feel and see. Besides the Aristotelian senses, Pallasmaa suggests that there are more atmospheric senses like gravity, orientation or temperature. He proclaims that multiple senses together, not only the eye, grasp atmospheric qualities¹. These qualities are dependent on experience not on conventional analysis. Pallasmaa suggests that atmosphere is dependent on *genius loci* – the soul of a place – but also on emphatic and affective qualities – of a designer. Only by one's own experience atmospheric qualities come to light. Pallasmaa suggests that architectural thinking and production is highly dependent on form and space, informed by focused vision². Since the Ancient times, this detailed perception is being characterised with truth and knowledge. Moreover, this element focused perception is not how our experience grasps environments. Experiences are much more dependent on entities, the landscape as a whole. Instead of focused vision, peripheral vision can grasp these entities. It is important to mention that both are complementary and together they can give insight in what experiences and elements are important to incorporate in the design process³.

^ John Bennet, traveller, Addisford, Dolton 1980. Photograph by James Ravillious.

<<< Wed drawings dry at parcel shelf. October 2021.

<< Wed clay lands viewing Middagsterweg. November 2021.

Attitude

The crucial difference between peripheral vision and focused vision is that peripheral vision has an uncounscious character, where focused vision is a conscious act. But how can you plan the unconscious act? Here, three key principles are important in embodied experiences.

First of all, I would suggest that the designer should slow down. Embodied experience is a slow process which allows a designer to explore the old roots of landscapes which have been developed over centuries⁴. While wandering the landscape, your senses lead you to aspects you cannot distinguish throughout analysis in abstraction from maps at your desk. Starting from Pallasmaa's claim that a multi-sensory understanding of the world, Francesco Careri give insight in how walking was and is being practiced in artistic disciplines. Careri distinguishes the nomad and the settler, based on the biblical figures Abel and Cain. Abel is the nomad who explores the fields, feeds the animals and therefore has time to confess intellectually and has time to play and experiment. On the other side, Cain gives Abel that freedom because he stays at the house, in order to plough the fields around the house. This activity by Abel lead to the definition of space through maps and symbolic meaning. I would say that the architect should meander between the two characters of Abel and Cain. The stayer in the conventional architectural studio space and the nomad to explore and experiment in the fields⁵.

Secondly, inevitably while moving slowly there is a journey from the safe desk to the sensory landscape. This journey should be curated carefully. I suggest that there are different phases in this journey: stages of displacement. Overall, I would argue that embodied experience can only happen if displacement exist out of multiple moments of movement: walking to your car, driving to the highway, driving on the highway, leaving the highway, taking roundabouts and crossings, slowing down on smaller roads, parking your car, opening the door, leaving the car, closing the door, locking the car. At the end of that very moment embodied experience will start: you will immediately experience the wind or temperature. But the extreme opposite of this interior world in the car is offering you a genuine experience of what the atmosphere of the landscape is like. Thus, displacement is the total journey split up in different smaller moments.

Johan Dijkstra (1925). *Self portrait, in the background the Reitdiep.*

To illustrate, Alison Smithson depicts the importance of this journey to a specific landscape in the publication *AS in DS: an eye on the road*. This publication shows the importance of the journey to a destination and how this influenced any expectation of what will be experienced after the car ride. Not only the outward journey, the inward journey is important as well. Heading back to your comfortable world is inherently connected to the creation of memory⁶.

Thirdly, embodied experience becomes relevant when it is part of a collection of iterative visits. In this manner, a singular - embodied - experience can be compared with others.

Relationship

A relation between a landscape and an architect dwells upon the exchange between perception and knowledge. What one perceives in the landscape through embodied experience is made relevant through the specific knowledge. Landscape architect and professor at ETH Zurich Gunter Vogt in conversation with Olafur Eliasson indicates that this correlation is crucial to avoid the superficial production of images⁷. Referring back to the indication of Teerds (2009) that landscapes are always both picturesque and authentic, it is evident that the production of knowledge is something which should be critically curated. This concept of embodied experience combined with conventional analysis through mapping, geomorphic analysis, archival research and literature studies allow a designer to find the interrelation between the opposites Teerds (2009) is offering⁸. Of course, relations between people and landscapes are different from relationships between people. However, engagement and empathy are fundamental characteristics to explore the relationship with a landscape. All this should happen with a certain level of empathy for the landscape. Empathy needs patience, patience can be found in the use of different forms of media to document your experiences. I would say that visual media always should be combined with other sensorial media, stored in poetic notations, sounds, voice memos or tactile fragments which depict the physicality of the landscape.

Three memories revisited presented on the floor.

Passenger

Still, being a passenger in the life of strangers is inherent to the architecture discipline. However, if we design in non-urban landscapes, we have to focus on time, the non-human (soil, water, flora and fauna), a new type of relation is needed. Of course, in the city we are also designing for non-human entities, but the city is more human centered. This chapter has introduced the notion of embodied experience using the body as an instrument. Here, it is evident that peripheral vision and focused vision are complementary and thus both systems should be developed during the creation of a relationship with a landscape. Peripheral vision gives us an awareness of entities. Focused vision suggests information about details. Embodied experience derives from the physical discovery of a territory dependent on multiple senses - including the non-Aristotelian senses. While in motion, like walking, cycling or rowing, the landscape is coming closer. Embodied experience has potential to support the understanding about landscapes through a deliberate curation of an attitude. The constant consideration of what speed, what form of displacement and how many times you should return to the landscape are crucial to how embodied experience can influence the understanding of landscapes.

1. Bohme, G., Eliasson, O. & Pallasmaa, J. (2014). p.19
2. Pallasmaa, J. (2016, november). p.130.
3. Ibid. 2. p.131-133
4. Tsien, B. & Williams, T. (1999).
5. Careri, F., Flynn, C., & Tiberghien, G. A. (2017). p. 51-53.
6. Smithson, A. (1983). p.15
7. Kissling, T. & Vogt, G. (2020). p.325-327
8. Teerds, H. (2009). p.60

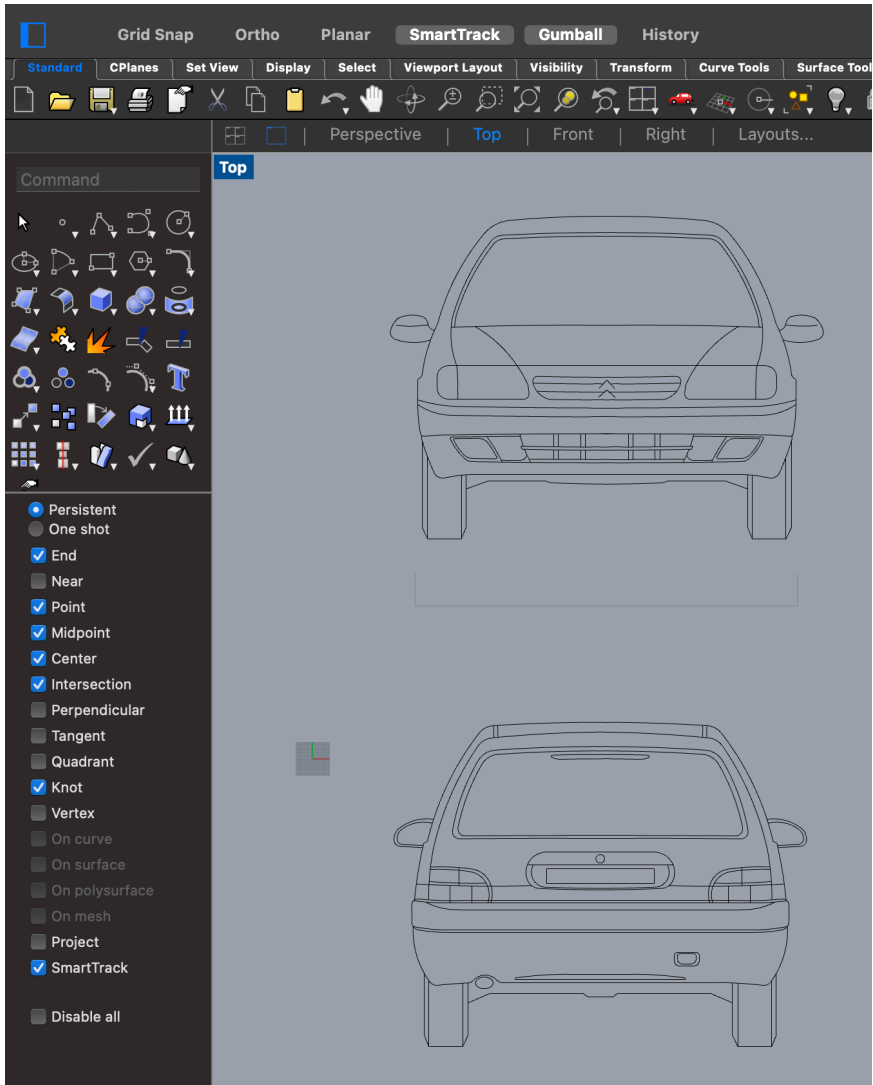

Concluding words

This journey comes to an end. An end which is being instituted by practical indications. However, memory develops the project. time will teach us what elements have an important impact on the perception of the different moments I have experienced in landscapes. I want to get back to the research question posed in the beginning: how do characteristics of landscapes develop memory and accumulate into sensory presence?

^ CAD drawing in process of my car during the research.

<< Highway view in the Flevopolder, A6. January 2022.

< Antumerweg, viewing Aduarderzijl. November 2021

First of all, factual information and emotional, sensory information can be brought together. The distinction between the two helped me to combine my – biased – personal fascination and let new insights enter the speculation about what characterises landscapes. Besides the formulation of characteristics, the definitions of landscape and memory created a framework which is open for interpretation and give structure to the proclaimed ideas about the landscape. The OASE article by Hans Teerds indicates the ambiguous understanding of landscape as both precise and vague, as territory for production and consumption and as something authentic as well as picturesque. Here, the concept of memory steps in the project to accommodate a framework to allow these so-called “opposites” to work together. Throughout novels and philosophy, I constructed a threefold understanding of memory which entails individual, communal and historical perspectives.

Secondly, when we look closer into the “how” – in “how do characteristics of landscapes develop memory and...” –, I would like to focus on how architects curate their physical work environment. Here, I stressed the typical architectural office focused on retinal communication in drawings, models and books. Instead, I found it valuable to move myself between my personal home, vibrant studio and the sensory landscape Reitdiep. The “how” should be interpreted as a constant displacement of the architect. There is no justification for claiming a tabula rasa which introduces design incentives. “Constant displacement” implicitly introduces repetition: the multiple readings of landscapes can only be found in revisiting the landscape.

Thirdly, architects should deviate from a comfortable retinal focus to a focus that is initiated by embodied experience. While moving slowly through the landscape sensorial information is being captured. Walking, standing still for a while and conversing on the clay fields inform not only intellectual knowledge but sensorial – beyond the Aristotelian senses – too. In other words: a constant conscious evaluation of the modus operandi is necessary to “listen” to the landscape. Throughout this research I shifted from experimental drawing, solitude walking, investigating archival documents, model making to conversing while wandering.

Into the fields with elaborated drawing equipment. October 2021.

Still, it is important to embrace architectural conventions but to extrapolate these into new - extreme - forms of expressions. A Bachelardian recalibration of architectural production can adopt a focus rooted in a systematical naiveness. It is important to note that this research is not finished before the design project was started. Throughout the design project the shifted *modus operandi* was continued by making extreme size models and by creating new forms of poetic notations.

In short, characteristics of landscapes give insight in the balance between sensory and factual information, both mentally and physically constructed. Here, the use of precise language can close the gap between the different perspectives on landscape: productional, everydayness and touristic. Throughout this research process different forms of media demonstrated the multiplicity reading of landscapes. Altogether, the definition of a set of characteristics creates a thorough and balanced understanding of a place stored in memory. This memory can be expressed in personal, communal and historical lenses.

Characteristics of landscapes are always there in physical and mental constructs. The design project intends to allow these to enter, to live and to harass the structure. Focused on the case study in the North of Groningen, sensory presence can be found in the design in positioning the building between abstract and detailed scale levels. For example, in entering the building one will be confronted by the subtle relief of the landscape, confronted by seasonal change of drought and intense showers. This example of sensory presence is something in which rituals are leading factors.

A starting point for a reflective practice

Today I start to finish this graduation project. From day one I challenged myself to focus on what seemed to be neglected in my studies. I wanted to explore Dutch landscapes. I wanted to wander into the fields. In the other studios I joined, there was a strong focus on the urban responsibility of architects. Thus, *Revive Memory* pleads for an alternative perspective on architectural production outside of the urban realm in the Netherlands. I started working on a vague critique towards the appropriation and working method of architects outside the Dutch urban settlement. This section evaluates the applied research method and raises some new questions for future research. At the end I will add a personal note on the process as a whole.

^ How do we enter and leave the landscape? February 2022.

<< Middagsterweg, November 2021.

< Middagsterweg, drawing device as landmark. November 2021

Research & design

At the start I created a theoretical framework. I had the feeling that my knowledge about what theories had been developed around the concepts of landscape and memory. Unintentionally, this resulted in an important question on how the two are related. I have been struggling with what theories I should discuss. Since the concepts of landscape and memory are both rather ambiguous in definition and application, I thought it was useful to address these ideas in a short section. From here the core research was developed. This was split up in two parts: first, an observation-based research method focused on how (my personal) memory works into the realm of landscapes outside the urban realm. And, the second part used an experimental based research method which was executed by expeditions to the Groninger Reitdiep area. To stress these research methods, I would like to get back to the writing and photography I used during my Explore Lab entry about a visit to the Groninger landscape in 2018. Together with my dad I visited different villages in the earthquake region. We talked with local villagers and became furious about the demolition of buildings: not one but complete villages were about to be destroyed. My dad indicated the village Zeerijp as: "An empty state in an abandoned landscape". The terms "empty" and "abandoned" indicate that there was "full" and "present". In 2018, I was observing the abandoned landscape while experimenting with poetic notations and photography. Throughout the physical interaction with landscape and its inhabitants a balanced, but biased, understanding came to light. To get back to this project, I think it was worth to combine the two research methods in this order. Now, I had been able to concentrate about what meaning was embedded in the memories of journeys throughout the Netherlands. The consecutive experiment took a lot of effort with traveling, appointments with locals and archives, but after all allowed me to qualify my subjective intentions upon a network of individuals and agencies, rooted in the Groninger Reitdiep area.

In short, I am relieved that my intended twofold research method worked out gently. This project originated from a personal, vulnerable perspective which was subjected by other, critical perspectives inside and outside the faculty. I think that architects lack a degree of sensitivity in the appropriation of landscapes outside the urban settlement.

Leegte in het Hogeland

Op een koude, grijze maandagochtend reden we over smalle wegen met sompige bermen. Ik gidste mijn zoon over het Hogeland. Hij had op Marktplaats een schoolwandkaart gekocht, in Uithuizen. Europa, 1957, toen Wolters het nog zonder Noordhoff deed en niemand iets wist van aardgas.

De twee meter brede kaart was voor zijn nieuwe kamer. Vanaf zijn Deense studieplek had hij geregeld dat hij bij terugkomst zou doorschuiven in zijn studentenhuus. Zijn moeder haalde hem op uit Denemarken. Achter de auto vol verhuisdozen en kledingtassen, hing zijn fiets. In Groningen stond zijn verdere huisraad: boeken, cd's, geluidsapparatuur, groene planten en een Perzisch tapijtje. Genoeg voor een volle auto en aanhanger.

Midden in het aardbevingsgebied, nabij Bedum, bekeken wij een boerderij uit 1854. Vanaf de ooit groene schuurdeur, liep een diepe scheur, als een litteken in een gezicht. Dichtgetimmerde ramen. Een dak vol gaten. De nok doorgezakt. In de overwoekerde tuin fotograferden we bakstenen tussen net ontloken krokusjes. Over de spoorwegovergang - onbewaakt omdat het leven hier verdwenen is - wees ik mijn zoon op bomen en struiken die ooit een boerderij uit de wind hielden. De bevingen maakten de plek onbewoonbaar. De NAM kocht de boerderij op en veegde het van de kaart.

Een lege plaats in een verlaten landschap.

In 't Zandt herstelden stratenmakers met klinkertjes de rijweg. De nieuwbakken stenen staken scherp af tegen de kloostermoppen van de romaanse kerk. Honderd meter verderop bekeken we bij een verlaten, gele graafmachine een huis. Een karakteristieke woning op stand, uit 1903, voor een dokter of een rentenier. Boven de deur prijkte een sierlijk balkon. Ogenschijnlijk in goede staat. Toch waren hier vanochtend slopers opgedoken; buurtbewoners voorkwamen de sloop en riepen op tot herbezinning. Hoeveel kaalslag kan een dorp aan? We werden er stil en opstandig van.

In Uithuizen overviel ons de leegstand. Bevingen en bevolkingskrimp trekken een onzure wissel op de toekomst.

Niemand in 1957 had dit kunnen bevroeden.

Executing the suggested methods, I found it exciting to meet other people who used different words for feelings, ideas, fears, frustrations or questions as I created about similar events. into the design process in thinking in rituals of entering, inhabiting and leaving the building. Doing so, the research method informed the design process implicitly as well.

Architectural form

What is it that an intimate relationship between architect and landscape can lead to architectural form? And, what instruments can translate embodied experience into architectural form? The developed keywords which inform an alternative attitude: repetition, slowness and displacement can be transferred among the discourse. Still, embodied experience needs more than only going to the landscape and applying walking as tool. The landscape should be explored with both traditional and sensory analysis methods. But what other, extreme forms can be added? As stated before, not only the architect is interested in the formation of landscapes and how landscapes are being lived. Creative disciplines – writers, photographers or artists – and scientific disciplines – biologists, geologists, historians – study the landscape as well. The conducted characteristics of the landscape in the Reitdiep area allow a designer to combine sensory information with factual information. In more elaborated projects – in comparison with this graduation project – these characteristics allow a multidisciplinary team to communicate coherently and significantly.

Throughout this research I developed tools and artefacts which balanced between convention and experiment. Drawing devices, 1:1 to 1:10 mock-ups and big size models: they all had a versatile character which allowed me to meander between realities and imaginative scenarios. Reflecting on these actions, I wonder where architectural form starts? When do we produce architecture? In the prologue I formulated that landscape as “constructed” when humankind comes into place. Architectural forms in that landscape start when we are formulating ideas upon that landscape. Intellectual, creative or practical ideas meet the physicality and sensory experience in the field: being there and returning there might already be an architectural performance.

When inverting this idea: it is important to think how to bring the landscape back into the “abstract” studio space. The use of ordinary means with odd aspects create a different understanding of the place and consequently institute a (first) architectural form. For example, I created a portable drawing device from conventional architectural “A” horses. I carried this along during my walks and stopped at specific moments in the landscape to orient, to draw and to document this experiment. I learned from this that producing performances opens up insights to act different than I used to. This means that I came closer to the sensory aspects of specific aspects in the landscape.

Design

The composed design brief was a direct result of the experimental research in the Groninger Reitdiep area. The constant physical displacement of myself to the area lead to a deep understanding - from a designer perspective - about what potentials and challenges could be discovered in the design project. Three principal decisions lead to the formulation of the design brief. First of all, I wanted to discover the potential of a new building which dwells upon the idea of a new typology in rural areas. I was looking for forgotten or undiscovered typologies which could be from value for this region. The design of the building I added to the landscape has very much to do with the visible and invisible layers of the landscape. The landscape design in the Allersmapolder engages with environmental challenges combined with the ongoing political discussion in the Netherlands about the relation between the urban realm and rural areas. The recent developments with farmer strikes are just a tip of the iceberg, both in historical terms as in everyday business. The need for a space in a landscape outside the city felt like a necessity. Here, I could gently express the sensory experiences of being in the landscape. During the design process I found it important to reformulate what was valuable for designing a new building. Nowadays, you can doubt economic growth. Since climate change challenges designers to think in scenarios, it is worth to let economic growth be of less important. I think the landscape embassy I propose is not only meant for human activity but also for the natural elements like wind, water and earth. Sheep or cows can enter the building as well and birds can hide under the big roof. Thus, the significance of the design lies in the combination of sensory experiences, environmental challenges and political dynamics.

Drying of drawings in front of in:dépendance at Furkapass, Realp, Switzerland, August 2022.

The discipline of architecture in the Netherlands can learn from other countries to shift its focus on the rural areas as well. I would like to give to examples of initiatives which I are familiar towith my graduation project. First of all, in the beginning of 2022, the Flemish Government Architect (Vlaamsbouwmeester) opened the exhibition Village Matters (Dorpelijkheid). In this exhibition they discovered how the character and identity of villages can be remained or developed during expansion or population decline¹. The Flemish Government Architect Erik Wiërs invited a variety of professionals outside the architecture discourse to discuss and document this Flemish development. Secondly, I want to highlight a Danish conference organized by the Architecture School Aarhus. The conference, Re-scaling the Rural, set the goal to gather inter-disciplinary scholars and creatives in Thy, at the west coast of Denmark, to discuss the urban perspective on rural areas². The intense stay for four days where conventional paper presentations were combined with site visits and local interviews showcased the potential for these initiatives. I did not participate in these initiatives. From here, I was searching for a project on which I could extrapolate my findings from the research. I was invited by the chair of Jan De Vylder to join their In:dépendance at the Furkapass in Switzerland³. The research project in Groningen, in a totally different landscape than in the Alpes, helped me to understand what I needed to work with and how I developed my tools. My residence at the Furkapass allowed me to test this developed method and master it. My stay at the Furka gave me insight in the validity of absence and presence of human activity.

Landscapes are different, not only in physical appearance but also in mental constructs: memory. This graduation project allowed me to place this project in a bigger scope. I think that the Dutch landscapes near the North Sea are more connected with North Sea regions in Denmark than the Dutch province Limburg. Suggesting this, I reconcile with the idea that architects should rethink borders of landscapes. In the end, I suggest that architects must travel more often to these sceneries.

Me, placing the composed drawing device in front of the Furkablick Hotel.
Video still by Julia Liedel

Personal note

When applying for a graduation studio I really felt the urge to find an extreme situation which challenged myself for a very last time. In the various graduation studios, the track of Architecture is offering, there is a strong focus on urban settlements, most often situated outside the Netherlands. I have the feeling that I have succeeded in finding an alternative path. In first instance my Explore Lab proposal did not convince the application committee. However, when being accepted, it offered me input about what information was not clearly communicated. At the start of the graduation project in September 2021, I was eager to focus on intrinsic incentives. The first weeks gave me comfort and confidence to confront myself with a very open, explorative and extreme research method. The read literature was still in my head while wandering the Groninger landscape. Walking was not only perceiving the surrounded landscape, but also processing the intellectual concepts I encountered in literature.

After P2 I found it important to step out the project for a little while. I realised I missed information in the profound reading of the concept of memory. I took the time to reach to professionals from other disciplines who have had a relation to the Reitdiep area. Together with Marjoleine de Vos, Lieke de Jong and Tom Tieman I walked the landscape. These interviews and sensory mappings informed the project on the threshold towards the design incentives: what is it, that the landscape needs? In short, I think this unplanned deviation was crucial in the calibration of the political motive of this project. This phase embraces the multiple readings of landscapes, the interdisciplinary daily practice while reaching out to others, outside the “safe” academic world within the faculty. Of course, other moments during this long graduation process could be highlighted. Though, I am confident that these decisions to step aside will allow me to do this again in the future. The act of doing nothing (or less) allowed me to do more and better afterwards.

1. Vlaamsbouwmeester. (2021).
2. Aarhus Arkitektskolen. (2022).
3. ETH Zürich. (2022).

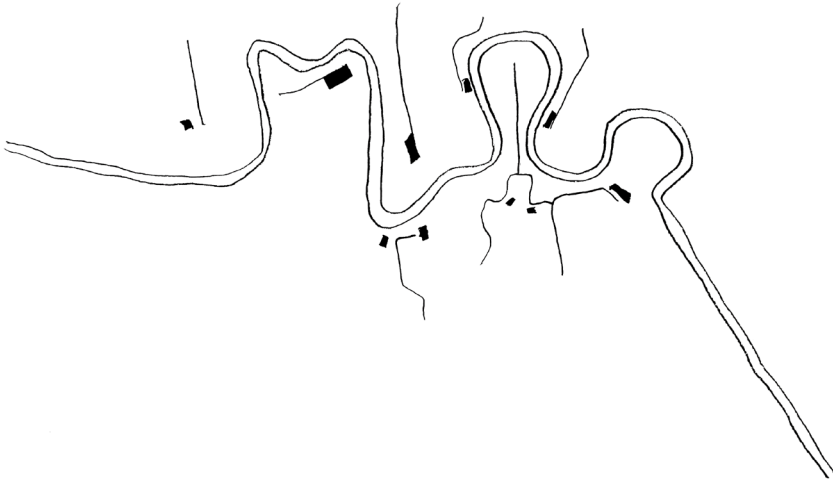

Speculative design

From the research it is clear that memory of the Groninger Reitdiep area landscape derives principally from the interaction between humankind and the physical territory in forms of agriculture, water management, settlement and artistic expression.

- ^ Initial landscape design sketch. February 2022.
- << Reitdiep, bound near Allersmaborg. November 2021.
- < Antumerweg, facing former wierde. November 2021

During the experimental research, characteristics of this landscape are distilled through both sensory and conventional analysis. However, any sensory experience is a consequence of the interaction between humankind (agriculture, water management, villages) and the physical territory. The sensitivity of the landscape is stored in the memory of the landscape which includes the everydayness and geohistorical value of this landscape. The various users are sharing memories from different perceptions but cannot accumulate ideas for future prosperity. The design assignment will interact with the fundamental question on how this area can explore new narratives (which develop memory of the landscape) by creating an architectural project which combines the three future incentives to explore this landscape:

1. production, agriculture and water management;
2. environmental challenges: seawater level rise, biodiversity and subsidence;
3. sensory experience in forms of tourism, artistic expression and everydayness of locals.

In short, the design assignment asks to design an Ommelanderhuis in the Reitdiep area which houses both a knowledge center about environmental challenges, a barn for specific landscape management and a long-term residence for workers and artists who contemplate about future development. The Ommelanderhuis will bring local farmers, villagers, environmental experts, passengers together to revive the memory of the Reitdiepdal landscape. Besides human activity the Ommelanderhuis in the Allersmapolder the. Intending so, the Ommelanderhuis can be described as an embassy of the Reitdiep area where humans, flora, fauna, the elements are dependent on each other.

Literature

Aarhus Arkitektskolen. (2022). *Re-scaling the Rural*. Retrieved from <https://aarch.dk/en/re-scaling-the-rural/>

Bachelard, G. (2004). *The poetics of space*. Penguin Group.

Binet, H. , Lending, M. & Zumthor, P. (2018). *A feeling of history*. Scheidegger & Spiess.

Bohme, G., Eliasson, O. & Pallasmaa, J. (2014). *Architectural atmospheres: on the experience and politics of architecture*. Birkhauser.

Bornhauser, R. & Kissling, T. (Eds.). Vogt, G. (2015). *Landscape as a cabinet of curiosities*. Lars Müller Publishers.

Bosch, A.J. (2018) *Leegte in het Hogeland*. Westerkrant.

College van Rijksadviseurs. (2020). *Op weg naar een New Deal tussen boer en maatschappij. Pilot landschapsinclusieve landbouw De Marne*. College van Rijksadviseurs.

Draaisma, D. (2021). *De ivoren cel*. de Arbeiderspers.

Europe Landscape Convention. (2000). *Landscape* <https://rm.coe.int/1680080621>

Ekamper, T., Feddes, Y., Schaap, P.M. & Veenstra, P. (red). (2021). *Sponsland. Reis door het landschap van de toekomst*. GRAS.

Ernsten, C., Minkema, M. & Visser, D.J. (2020). *Voorland Groningen. Wandelingen door het antropoceen*. nai010uitgevers.

ETH Zürich. (2022). *Open call: in:dépendance*. ETH Zürich. Retrieved from <https://www.e-flux.com/announcements/469120/open-call-in-dpendance/>.

Foxley, A., & Vogt Landschaftsarchitekten. (2010). *Distance & engagement : walking, thinking and making landscape*. Lars Muller Publishers.

Hauptmann, D. (2001). Interval & Image in the Embodiment of Memory. On Henri Bergson's Matter and Memory. *The Visible and the Invisible, OASE*, (58), 97-112. Retrieved from <https://www.oasejournal.nl/en/Issues/58/>

IntervalImageInTheEmbodimentOfMemory p.100

Havik, K., & Tielens, G. (2013). Atmosphere, Compassion and Embodied Experience. A conversation about Atmosphere with Juhani Pallasmaa. *Building atmosphere, OASE*, (91), 33-53. p.47

Hougaard, A. K., Soberg, M., Torp, K. A., Lorentsen, E., Thorborg, C., & Gronlund, L. (2016). *Refractions: artistic research in architecture*. Architectural Publisher B.

Hultsch, A. (2014). *Architecture, travellers and writers: constructing histories of perception 1640-1950*. Legenda, MHRA and Routledge

De Jong, A. (2022, 4 januari). Afaina de Jong (architect) (P. Van der Wielen; seizoen 2022). VPRO/Radio1. <https://open.spotify.com/episode/4pyzizzmFcefBD7WfkuuPt?si=f64adfea4cef4622>

Kissling, T. & Vogt, G. (2020). *Mutation and Morphosis. Landscape as aggregate*. Lars Müller Publishers

Klein Zandvoort, B. (2021). Landschapskijkers. *De Revisor*. 30. Singel Uitgeverijen.

Koolhaas, R., A., AMO, & Boom, I. (2020). *Countryside. a Report*. Taschen.

Lemaire, T. (2002). *Met open zinnen*. Ambo.

Pallasmaa, J. (2012) *The Eyes of the Skin*. Wiley.

Pleijster, E., Der Veeken, V. C., & Veenstra, P. (2014). *Lost Landscapes: LOLA* Landscape Architects. nai010 publishers.

Schama, S. (1995). *Landscape & Memory*. Harper Perennial.

Sharr, A. (2007). *Heidegger for architects*. (Ser. Thinkers for architects, 02). Routledge.

Tanovic, S. (2015). *Memory in Architecture* [PhD]. TU Delft.

Teerds, H. (2009). The Wonder Goes out of Land'. A Short Introduction to the Philosophy of the Landscape. On Territories, *OASE*, (80), 51-60.

Van der Borst, B., Van Dijk, R., Nieuwenhuijzen, J., Ramaer, C., & Saris, K. (2022, 27 april). Gooien met grond. *De Groene Amsterdammer*. Retrieved at April 30

2022 from: <https://www.groene.nl/artikel/gooien-met-grond>.

Vlaamsbouwmeester. (2021). *Tentoonstelling "Dorpelijkheid" in Atelier Bouwmeester*. Retrieved from <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/dorpelijkheid>

Westerink, B. (n.d.) *Middag- Humsterland en Reitdiepgebied*. Retrieved at December 20 2021 from: http://landschapsgeschiedenis.nl/deelgebieden/12-Middag-Humsterland_en_Reitdiepgebied.html

Image list

Unreferenced images are produced by the author.

p.30 Siemens, B.W. (1962-1974). *Kaart 28 --B. Overzicht van de eerste bedijkingen. Ingetekend op een topografische kaart 1:50.000*. Color print, pencil and ink, 49,8 x 39,8 cm. Groninger Archieven. Retrieved at March 21st 2022 from <https://www.beeldbank groningen.nl/beelden/detail/b9591215-88d5-630e-a7ba-6a1f1ff50729/media/fa8b7adc-440c-0782-8db0-618fbd428062?mode=detail&view=horizontal&q=zijlvest&rows=1&page=193>

p. 68 John Bennet, traveller, Addisford, Dolton 1980. Photograph by James Ravillious. Retrieved at October 10th 2021 from: <https://beafordarchive.org/archive-image/john-bennett-traveller//image>.

p.70. Johan Dijkstra (1925). *Self portrait, in the background the Reitdiep*. Wax paint on canvas, 100x74 cm. Retrieved at September 17th 2022 from <https://rkd.nl/nl/explore/images/288401>

Appendix

p. 109 Transcript of walk with Marjoleine de Vos

p. xxx Transcript of walk with Tom Tieman

p. xxx Transcript of walk with Lieke de Jong

Wandeling Marjoleine de Vos
Donderdag 3 maart 2022
Garnwerd - Schifpot - Aduarderzijl - Garnwerd

Marjoleine de Vos woont sinds begin 2000 in Noord-Groningen, eerst in Toornwerd en inmiddels in Zeerijp. In die jaren leerde ze het Groninger Ommeland kennen door wandelingen en het schrijven over het landschap. In opdracht van culturele instellingen en vanuit persoonlijke motivatie creëert Marjoleine een breed inzicht in wat het Groninger landschap is en betekent.

Vandaag spreken we af bij Café Hammingh in Garnwerd. Een begrip in Groningen, het café dat hier ruim 120 jaar op de wierde van Garnwerd kijkt uit over het Reitdiep. We lopen het dorp uit en doorkruisen het weiland. We ontdekken dat de natuur ontwaakt door geknotte wilgen en lichtgroene meidoortjes: het wordt lente.

Marjoleine de Vos (MdV):
Sjoerd Bosch (SB):

MvD: Dit is helemaal niet zo lang. 30 minuten of 40 minuten. Niet omdat het zo lang is

SB: Ik heb het een en ander voorbereid. Als u het oké vindt, zou ik graag ons gesprek willen opnemen. Ik heb twee telefoons meegenomen die elk van ons kan dragen. Ik heb een klein modelletje gemaakt die we kunnen uitvouwen. Het idee is dat we onderweg een aantal notities maken. En zou ik u willen vragen om daar achteraf een aantal dingen aan toe te voegen. Omdat ik me interesseer hoe anderen observanten, dan de architect, kijkt naar het landschap. Ik vind het uiteindelijk

MvD: Ja, hoe kijkt ieder op zijn eigen manier naar het landschap.

SB: Dat is het idee, en dat probeer ik met het model - wat architect-eigen is - toch toegankelijk te maken. Dat zou ik willen voorstellen.

MvD: Ja, leuk.

SB: Ik denk dat een ronde van 6km is denk ik goed, zonder te hoeven haasten.

MvD: Prima. Blijf je vandaag in Groningen?

SB: Nou, mijn ouders wonen in de stad. Alleen ze zitten in quarantaine. Normaal gesproken blijf ik dan even in Groningen voor een gezellige middag. Dat gaat nu even niet door. Ik ga vanmiddag langzaam richting huis. Amsterdam - Groningen is verder dan andersom. Ik ben die afstand gewend.

MvD: Het is bekend, ik ga elke week op en neer naar Hilversum naar mijn moeder.

SB: Via de Polder?

MvD: Ja dat is wel sneller. Enfin, het went. Welke kant wilde je oplopen?

SB: Ik kom zelf uit de stad en ben in Haren naar school geweest. Sinds 2015 studeer ik in Delft.

MvD: Grappig dat, ik heb afgelopen week Floris Alkemade geïnterviewd. Dat ging ook nogal over het landschap. Hoe je er naar moet kijken. En het ging vooral, dat vond ik wel interessant, dat je als architect vooral moest leren de juiste vragen te stellen en ook dat de opdrachtgever de juiste vragen aan jou te laten stellen. Dat ëie niet zegt: "we willen dit en nu ga jij een tekening maken".

SB: Of dat de opdrachtgever zegt: ik wil niet dit. Wat leuk, ter gelegenheid van wat heb je hem geïnterviewd?

MvD: Hij gaat een reden houden in Amersfoort, de Bergreden. We hebben in de krant een serie "Wat maakt het leven de moeite waard". In die serie heb ik hem geïnterviewd. Dat is altijd een leuk uitgangspunt. Je hoeft het niet uitsluitend over werk te hebben.

SB: Nee, dat komt er dan zo af en toe tussendoor.

Het idee is eigenlijk dat dit uitvouwbaar is. Het idee is ook dat de architect bezig is met plattegronden en kaarten en wat dan ook. Dat is niet altijd toegankelijk voor buitenstaanders. Dat heeft allemaal vrij veel jargon nodig om dat te begrijpen. Dit probeer ik open te breken. In het midden van de kaart staat een plattegrond van het Reitdiep met reliëf - heel subtiel maar wel in handformaat. De wind gaat de kaart waarschijnlijk ook lekker kreuken. Nou goed, dit is het deel van het Reitdiep waar ik naar kijk met de karakteristieken van het meanderende.

MvD: Ja precies en de verdwenen meandering.

SB: Precies. Het idee is nu dat we na de wandeling het gesprek aanvullen met notities op deze kaart, dan ontstaat een mooie gelaagdheid. Naast mijn persoonlijke herinnering van dit landschap en archiefonderzoek van een aantal bouwwerken als de Allersmaborg of zijlen rond het Reitdiep. Hoe zijn die objecten in het

landschap zo bepalend geweest en welke macht daarbij heeft gehoord.

MvD: Ja, oké. Welke kant wil je oplopen?

SB: Richting het westen, richting Feerwerd eerst en dan kunnen we langs het Aduarderdiep lopen wat weer bij het Reitdiep uitkomt. Want u wandelt nog steeds veel? Of i

MvD: Ik loop elke dag, maar niet enorme einden. Ik ga wel elke dag een uurtje wandelen. Anders wordt je zo duf. Ik werk veel vanuit huis. Het is anders snel dat je de hele dag binnen zit.

SB: Ik herken het. Vorig jaar tijdens de lockdown, woonde ik een tijd in Rotterdam. Daar werkte ik ook vanuit huis en maakte ik maar een heel fragmentarisch ritme om te voorkomen dat ik de hele dag achter een bureau zit. Gedurende de dag onderbrak ik mijn werk met sporten of wandelingen.

MvD: Ja, nou ja. Het is toch als je eenmaal achter je bureau zit dat je doorwil, of dat je gewoon aan het rommelen bent. Ik vind het altijd zo verbazend dat als je binnen bent hoeveel je moet overwinnen om naar buiten te gaan. Aan de ene kant wil ik naar buiten, maar aan de andere kant is het koud en moet je kleren aan doen.

SB: En als je dan buiten bent, denk je weer aan wat je moet doen.

MvD: Ja, en dan denk je alweer aan wat je binnen moet doen. - Wat een mooie bloemen al, hier.

SB: Wat ik dus bijzonder vind van dit stukje, is dat het op de grens ligt van de gemeentes Hogeland en Westerkwartier. De voormalige gemeentes Ezinge en Garnwerd hebben nogal van gemeentes gewisseld. Bij de gemeentelijke herindeling van een paar jaar terug is alles weer op de schop gegaan. Dus dat zie je dan ook weer terug in de archieven van: "Ja, dat hebben wij niet. Van die periode hebben we het daar liggen.

MvD: Oh, ja! Dat merk je daar natuurlijk ook.

SB: Dus, terwijl sinds er 100 jaar geleden al die bruggen werden aangelegd, maken die grenzen van het water veel minder uit.

MdV: Dat is natuurlijk veel logischer. Toen gaven de grenzen zichzelf aan, als het ware.

SB: Ja. En dat is ook hoe ik daar nu mee bezig ben. Bij de afstudeeropdracht gaat het vaak als: We gaan in Brussel een bank ontwerpen of in Maastricht kijken we naar een bepaald gebied hoe stedelijke verdichting nodig is. Ik vind dat interessant maar in dit project vind ik het interessant wat er buiten de stad gebeurt. Waar je eigenlijk eerst moet vertragen, vanuit het ritme van de stad, om te begrijpen wat er speelt of heeft gespeeld.

MdV: Want is de opleiding veel gericht op de stad? Op stedenbouw?

SB: Ja vind ik wel. Dat is ook een beetje mijn kritiek. Het is toch niet alleen.

MdV: De wereld is niet alleen.

SB: Misschien wonen de meeste mensen wel in de stad.

MdV: Nee, er wonen meer mensen op het platteland. 60% woont buiten de stad. Dat wordt altijd een beetje overschat hoeveel mensen in de stad wonen. En hoe groot het aandeel van de economie is op het platteland. Dat heb ik nu ook allemaal opgestoken, want ik heb net dat boekje gelezen van Floris Alkemade. Daar staan ook allemaal dat soort cijfers in. 80% van het nationaal product wordt verdiend buiten de grote steden, zoiets. Het is helemaal niet de franje waar het echt omgaat.

SB: We kunnen hier links.

MdV: Leuk.

SB: Ja, dit pad is gemaakt door de polder. Dit is wel heel aardig, zo was het vroeger ook op veel landkaarten zie je dat: hekjes aangegeven waar je hekjes kan oversteken. Dit is wel een van de weinige plekken waar dit kan.

MdV: Ja, dat is in Groningen wel heel zwak vertegenwoordigd, buiten de wegen te kunnen lopen. Je loopt eigenlijk altijd op wegen.

SB: Dat ook.

MdV: Het is natuurlijk ook altijd zo dat boeren toestemming moeten geven.

SB: We gaan hier rechts. Ja, inderdaad. Het onderzoeksdeel van mijn project richt zich dan ook op de ervaring van het zintuiglijke. Uiteindelijk moet daar een ontwerpvraag uitkomen. Dat richt zich dan ook op het boerenland, of voorland of achterland - afhankelijk van je perspectief. De stad vraagt daar veel van. Men gaat weinig met elkaar in gesprek. Men is er eigenlijk niet, vanuit de stad is eigenlijk niet aanwezig op het platteland.

MdV: Wat bedoel je dan met "de stad vraagt daar veel van"

SB: Nou, in allerlei vormen. Dus, in beleid, in producten (de productie van producten die ze in de stad nodig hebben), de klimaatverandering. Waar ik toch denk dat de beleidsmakers en de experts, vanuit universiteiten en andere instellingen, een visie op hebben. Ik denk dat veel boeren daar open voor staan of zelfs nog vooruitstrevender in zijn. Maar ik denk ook dat veel boeren daar niet mee bezig zijn, omdat ze hun bedrijf

aan het runnen zijn.

MdV: Ja die boeren zitten behoorlijk in de klem.

SB: Ja, precies. Nou ja, in Groningen heb je een hele traditie met borgen. En hoe uiteindelijk de herenboeren in de twintigste eeuw behoorlijk onderuit gemaaid zijn uiteindelijk. Nou goed, ik probeer een voorstel te maken voor een plek waar de stedelingen die over dat land willen gaan worden uitgenodigd om in dat land te verblijven. En samen, met de boeren, het land voor te bereiden op klimaatadaptatie. Maar voordat de plannen daadwerkelijk worden uitgevoerd.

Dat vind ik namelijk ook zoiets met wat je hier links ziet, met rechts de oude hoogspanningsmasten en links de hele hoge.

MdV: Ja die zijn verschrikkelijk.

SB: Als je op Google Earth kijkt, zie je dat het een route is die je ook per auto kan afleggen. Per mast is een betonnen plaat en een weg naar de volgende neergelegd.

MdV: Ja ik vind het verschrikkelijk, ik vind het zo'n. Er werd gezegd dat ze veel slanker zijn, maar omdat er twee naast elkaar staan, is dat effect een beetje verdwenen. En ze zijn ondoorzichtig en als de zon er op schijnt, we kijken nu tegen de achterkant aan, je ziet ze van verren. Blinked wit.

SB: Van de achterkant zijn ze nu zwart.

MdV: Ja, wit en zwart dus. Ik zeg niet dat die oude zo fraai waren maar die zijn echt heel onopvallend vergeleken met die nieuwe.

SB: En die staan gewoon in het boerenland.

MdV: Ja, niet met een weg eronder, ze zijn doorzichtig en grijs. En dat is meestal in overeenstemming met de weersomstandigheden. Ja het is verschrikkelijk, het is toch niet waar dat ze weer iets lelijks hebben neergezet. Ik word er ook eens moedeloos van.

SB: Tegelijkertijd wat ik dan wel weer goed vind, zijn die windmolentjes.

MdV: Ja, die zijn fantastisch.

SB: Die kan je bestellen. Je hebt wel een hoogwerkertje nodig. Maar als boer, zonder twee linkerhanden, zet je òm zo in elkaar.

MdV: Ja en die zijn ook niet zo duur, 30.000 euro. Voor een boerenbedrijf is dat ook weer niet zo'n verschrikkelijke investering. Met 1 of 2 van die molentjes kan je een hele hoop op je bedrijf laten draaien. En die zijn, trouwens, ook wel weer leuk om te zien.

SB: Die hebben wat aandoenlijks en ook qua schaal horen ze ook bij zo'n bedrijf.

MdV: Ja dat is het ook, de maat van die dingen. En ze hebben ook zo'n leuke houten schoep. Ook iets ambachtelijks, niet alleen maar industrieels iets. Wat het natuurlijk ook wel weer is, maar dan ook heel goed gedaan.

SB: Goede industrie kan ook ambacht zijn. Dat zie je ook met houtbouw, dat is allemaal in de fabriek gemaakt, maar dat is ook wel expertise.

MdV: Ja, dat is industrie natuurlijk ook. Het is ook heel erg knap, maar niet altijd heel erg mooi. Er wordt niet altijd rekening gehouden met wie er naar moet kijken, wat die er van zou vinden.

SB: En wat ik nu zelf ook interessant vind is wat je daar rechts ziet. Daar zie je zo'n grote windmolen achter de bomenrij vandaan komen en daar rechts zie je een boerenbedrijf. Maar daar tussen zie je een verdicht bos waar de Allersmaborg ligt. Een van de weinig overgebleven borgen in Groningen. Dat reek dus tot hier, ongeveer. Ze hielden het recht over de zijlen (Aduarderzijl, Schaphalsterzijl, Schouwerzijl). En alles wat hier tussen lag, elk bedrijf, moesten ze afstaan aan de borgheer.

MdV: Ja, die landjonkers, borgheren hadden heel veel in de melk te brokkelen.

SB: Dat vind ik wel bijzonder, dat iets heel artificieels als ik ga mijn borg hier neerzetten en ik graaf een slotgrachtje. Dat heeft nu een soort authenticiteit om zich heen, maar ook dat is gemaakt.

MdV: Ja dat zijn structuren die op een gegeven moment zijn ontstaan, maar dat is ook wel een oude, en gelukkige voorbije structuur. Die landadel is natuurlijk wel weer verdwenen.

SB: Nou, in dit gebied heb je ook de familie Pon. Die heeft hier heel veel bedrijven, Koepon. Dit wat je hier ziet is allemaal van hen.

MdV: En, heel lelijk met allemaal grote schuren.

SB: Dus daarin zit ook weer een soort adel, maar op een andere manier.

MdV: Ja op een andere manier, de economische adel: iedereen die geld heeft, is macht en welkom. En die beïnvloedt het landschap ook op een enorme manier. Dat zie je van die Pon-bedrijven, dat is afgrijselijk om naar te kijken.

SB: Nog af en toe een oude schuur er tussen.

MdV: Ja, ik denk altijd dat als je hier een tijdje loopt dan gaat het nostalgische idee van wat een boerderij is,

over is. Boerenbedrijven zijn voor 80% gewoon industrie.

SB: Ja dat is de grootschaligheid.

MdV: Een boerenbedrijf is eigenlijk gewoon een klein industrieterrein.

SB: Ja hier zie je die klok tegenover, die is origineel, nagemaakt. Daar werd dus tol geheven.

MdV:

SB: Op die manier zie je dus aan dit soort kleine aspecten nog steeds de oorsprong van het landschap. En hier zijn ook goeie foto's van te vinden. Waar je ziet dat de afstand, optisch door de foto's, tussen hier en daar dat land. Een aantal keren per dag kon je dus ook over, als je je dat tenminste kon veroorloven.

MdV: Als dat de enige mogelijkheid was, en je moet er voor betalen, wordt het vanzelf ver weg. Dat drukt die foto dan ook uit.

SB: Dit illustreert mijn kritiek ook. Als je alleen maar die foto ziet of dat verhaal leest en als ontwerper of maker daar een conclusie over maakt. Maar je bent hier niet geweest, dan is die afstand toch iets anders. Wat je vanaf hier kan zien is dus compleet iets anders.

MdV: Afstanden zijn iets geestelijk, psychologisch.

SB: Voor mij zit dat ook in de reis, vanuit Delft. Ik bouw dan een soort verwachting mee.

Dit soort paden zijn best bevorderlijk.

MdV: Ja dat is een heel leuk nieuw initiatief, dat is echt nog maar een paar jaar. Je hebt nu ook in elk dorp een dorpsommetje.

SB: Of van die jaagpaden, die weer worden hergeïntroduceerd.

MdV: Ja, dat zijn ook boeren en burgers die samen werken. Die boeren moeten meedoen, anders kan het gewoon niet.

SB: En dat is ook wat ik met dat project probeer uit te zetten: je moet het samen doen. Alleen het is niet zo dat dat in een keer gaat lukken. Je moet dat faseren en scenario's voor schetsen.

MdV: Ja - en alles moet ook gewoon echt in overleg en iemand voorleggen. Als iemand alleen maar ja of nee kan zeggen, schiet het niet lekker op.

Wil je hier zo rechts gaan dan?

SB: We kunnen hier naar rechts.

MdV: Leuk dat paadje, dat kende ik niet.

SB: dat soort dingen, dat soort dingen, tuurlijk is het zo dat als je er vaker komt dan ken je die wegen. Dat door dat je dat doet, ontdek je andere dingen. Zoals die overgang, heb je toch weer een ander perspectief dan de foto die je al kende.

MdV: Ja sowieso, een foto van vroeger ademt zo'n andere sfeer, een ander gevoel over een plek.

SB: Natuurlijk, alleen al de zwart-wit foto maakt de plek totaal anders.

MdV: Je voegt kleur toe en alles is al anders.

SB: Dit was een van die oude Groninger steenfabrieken. Dat is dus nu een bedrijf geworden in veehandel.

MdV: Ja dat is jammer.

SB: Ik kwam net van daar aanrijden, ik ben benieuwd. Daar lag een hele hoop oude bakstenen, alsof ze nu weer een schuur hebben afgebroken.

MdV: Dat is met die bakstenen, dat heb je ook in de aardbevingsproblematiek en de duurzaamheid.

SB: Het voordeel van die oude bakstenen is dat je ze wel heel gemakkelijk kan hergebruiken. Volgens mij hebben ze hier in dit gebied, deze postcode, geen recht op aardbevings schade vergoeding. Tot Winsum wordt de schade wel

MdV: Ja tot hier dus, ja wij zitten er natuurlijk midden in.

SB: Ja nogal.

Ik heb in 2018 ook een wandelroute gedaan in dat gebied, naar dat soort plekken. En ik woon dan in de stad, wij hadden in de stad ook wat bevings schade. Alleen is dat niets vergeleken met wat de mensen hier hebben, in elke muur wel iets hebben. Toen al, had ik het idee: 'ëwaar gaat het over?' Hele dorpen moeten opnieuw worden opgebouwd.

MdV: Daar werd ook zo luchtig over gedaan: 'ëDan sloop je dat toch?'

SB: Ja en dan zet je gewoon iets nieuws neer. En misschien is dat wel zo met de veiligheid. Alleen er zijn toch zo veel andere factoren.

MdV: Ja dat vind ik ook wel angstaanjagend, het vernietigen van andermans woonomgeving. En van de hele geschiedenis uitwissen, alles wat vertrouwd is. Naja, het is ongelooflijk.

SB: Hier bij Roodehaan heb je ook wel een boringslocatie. Zo van, Ja, je hebt hier ook dichtbij zo'n boringslocatie. Wat betekent dat dan voor de toekomst, in tien, twintig, dertig jaar?

MdV: Het idee is dat we dan volledig van het gas afgaan. Alleen het ziet er dan nu niet het allergunstigst uit.

SB: Nee, alleszins.

MdV: Dat gezaagde hout is altijd zo'n mooi gezicht, he? Als je zo die gezaagde blokjes stapelt.

SB: Ja misschien ook wel de houten omkasting van het zelfde hout.

MdV: Ja dat is het ook, dat het zo goed gestapeld is. Dat maakt een heel groot verschil als je iets zomaar neergooit of als je iets opbouwt.

Hoi - hoi, We groeten de mannen en lopen door.

SB: Dat is natuurlijk het mooiste aan Groningers.

MdV: Zijn jouw ouders Groningers?

SB: Import, maar mijn vader woont al wel vanaf zijn vierde in de provincie. Zijn familie komt uit Limburg, waar de mijnen sloten in de jaren '70. Toen is zijn familie naar het noorden getrokken: Delfzijl.

MdV: Verder naar het noorden kom je ook niet.

SB: Hij is uiteindelijk gaan studeren in de stad, mijn moeder ook. Daar hebben ze elkaar ontmoet, in de stad. En ze zijn gebleven, zoals zo veel. Ik denk ik de helft van de mensen die in de stad studeren. Veel trekken weg, maar ook heel wat mensen blijven in de stad wonen.

MdV: Ja? Ik heb altijd het idee dat heel veel mensen wegtrekken.

SB: Nou, misschien zijn er ook veel mensen die al in de stad wonen. En niet hier alleen komen studeren, maar hier wel vandaan komen. Mijn ouders zijn hier gebleven. Ik ben hier in de stad opgegroeid en op mijn zeventiende naar Delft gegaan. Dus ik heb veel met de stad en ook met het Ommeland. Hoewel minder, kwam ik er wel vaak door vrienden of familie van mijn ouders.

MdV: Ja, is dat zo? Ik heb altijd wel het idee dat mensen uit de stad Groningen ook maar nauwelijks het Ommeland kennen.

SB: Nou, ik moet wel zeggen dat ik dat afgelopen jaren nog meer heb leren kennen. Maar het is niet dat ik daar vreemd ben. Dat is zeker waar, ik zie mezelf ook echt als een buitenstaander. Ik kom uit de stad, ik ben een stadjer. Ik kom niet van het Ommeland en zat ik ook nog in Haren op school. Nou dan heb je het al helemaal. Mijn zusje zat in Paddepoel op school. Zij had wel meer contacten buiten de stad, ten noorden. Ik had meer contacten met mensen die verbonden zijn met Drenthe. Vrienden van mijn ouders wonen, bij Feerwerd. Dus dat ken ik ook vrij goed, per fiets. Of naar Schier geweest, of gevaren op Reitdiep. Vankleinsafaan kwam ik ook in Delfzijl.

Wat wel leuk is daar, dat zwarte gedrocht - zou ik willen zeggen, is ook van Pon. Daar stond vroeger ook een borg op precies die plek. Dus daar hebben ze nu weer een borg-type neergezet. Dat is nu niets meer dan een heel groot kantoor.

MdV: Dat is tenminste nog ontworpen.

SB: Precies en daar is over nagedacht.

MdV: Dat vind ik veel minder erg, dan al die loodsen. Dat is gewoon zielloos.

SB: Ik vind het wel mooi dat die oude plek door iets heel economisch in stand wordt gehouden. MdV: Hij wordt wel echt gemarkeerd. Ja, je denkt ook dat de wereld verder gaat. Ja, we kunnen ook niet zo'n oude borg daar bouwen: dat is ook zo mal.

SB: Er is ook zo'n verhaal, in Almere volgens mij. Dat er zo'n wethouder was die een kasteel wilde bouwen. Volgens mij was het verhaal dat hij dat helemaal had bedacht, alleen de financiering niet rondkwam. Maar toen hadden ze alleen het betonskelet gebouwd en dat staat er nog steeds. Dus als je richting Hilversum rijdt, oh nee dan zie je het net niet.

MdV: Ja het is ook een beetje zo dat je daar dan komt met de snelweg.

SB: Je kan het zien vanaf de snelweg richting Amsterdam, in een van de laatste bochten bij Almere aan je linkerhand. Dat is gewoon een ruïne, zonder dat het ooit is gebruikt.

MdV: Een ruïne van niets.

SB: Volgens mij heeft Floris Alkemade dat ook laten zien in zijn Zomergasten avond.

MdV: Ja dat is het, ik zat al te denken: "Dit heb ik gezien".

SB: Ja dat is wel een mooi voorbeeld van als je teruggrijpt naar de historie. Dan kan het door iets actueels niet meer doorgaan. Dat heeft ook iets sulligs misschien.

MdV: Dat krijgt ook meteen wel zijn eigen verhaal of geschiedenis. - Het leuke hier, vind ik, zijn dat soort huisjes, waar we op uitkijken. Dat is wel echt zo'n, voor hier, typerend huisje. Het is zo jammer als nieuwbouw zo non-descriptive nieuwbouw is. Dat je niet weet waar ter wereld je bent.

SB: Als je het hebt over grote schuren. Als je dan naar rechts kijkt, dan zie je zo'n herenhuis. Daarnaast zo'n schuur, maar nog wel met een gangbare maat. Daar rechts van zie je een rode kleur van een schuur. Deze

is aan de andere kant open. Het is eigenlijk meer een hangar-achtige vorm. Ik vind het niet mooi, niet per se elegant. Maar doordat het zo'n kleur heeft, doet het toch iets specifiekers of bijzonderders dan de grootschaligheid.

MdV: Ze hebben nu ook het model van de Groninger schuren, dan in een stolp. Dat is heel prachtig. Of een beetje eenvoudiger maar dan afloopt. Maar min of meer dezelfde vorm aanhoudt.

SB: Nee precies, ik ben nu ook, het is natuurlijk een denkbeeldig project, het gaat dan ook om een maquetteschaal. Maar ik richt me dan ook op wat voor vormen hier voorkomen en waar komt dat dan vandaan. Je kan dan ook echt zien dat in Friesland, Groningen dat daar toch wel op een gegeven moment eigen stijlen zijn ontstaan.

MdV: Ja, die Friesche boerderijen zijn echt wat anders.

SB: Ja, die stinzen, en hier zie je dat het voorhuis verbonden is met de schuur door een tussenstuk of dat het volume zich opbouwt.

MdV: Ja in Friesland hebben ze meer kop-hals-romp. En hier heb je heel vaak, natuurlijk in de negentiende eeuw veel nieuwe voorhuizen gebouwd.

SB: Of wel het zelfde dak heeft maar naar achter toe steeds iets breder wordt.

MdV: Minder dan in Friesland. Dan zie je een hoge kop, een smalle hals en dat is hier toch wel heel anders.

SB: Dit is best wel een bekend type. Je hebt dan een aantal daken die aan de achterkant samen een gevel vormen. Een vlak. Een van de drie heeft dan het voorhuis.

MdV: Eigenlijk is dat een heel leuk gezicht, zo die schuren.

MdV: Het is prachtig hier, zo te lopen.

SB: Ik was laatst hier, voor de stormen zeg maar, toen was er ook al genoeg wind. Dat was niet te doen.

Natuurlijk wel een aantal mooie beelden geschoten, maar niet de hoeveelheid die ik wilde.

SB: Als je wandelt, ga je dan soms met een doel wandelen of komt er soms een verhaal uit? Of dat je op zoek bent naar een verhaal.

MdV: Nee ik ga gewoon wandelen. Alleen het is soms dat je een verlangen hebt naar een bepaald soort gevoel denkt te hebben, op de wandeling. Het gebeurt vaak na een poosje dat je vergeet na te denken. Of je denkt veel na, maar over andere dingen dan je over na zou moeten denken. Zolang je je gedachte maar een beetje vrij laat, zo in de ruimte, dat is een van de prettige dingen van het wandelen.

SB: Ja dat is misschien ook wel door die traagheid van het lopen, wat soms ook wel sneller kan gaan: "Ben ik er alweer?"

MdV: Ja dat heb je soms ook wel: "Oh, hier al?" Je verlangt ook naar het vergeelde riet, waar dan de zon op staat. En dan kijk je dan zo een beetje door die meidoortjes heen. Daarachter, beweegt het water. Dat is allemaal prettig om naar te kijken. Je verzint het niet van te voren. Je hebt het elke weer. Dat is dan waardoor mensen zeggen: "Het is steeds anders".

SB: Wat ook wel weer leuk is dat je zegt van dat je iets herkent, wat iets vergelijkbaars is maar elke keer ervaar je het weer anders.

MdV: In het begin trouwens niet.

SB: Ja dan is het meer de verwondering.

MdV: Helemaal in het begin is alles nieuw. Dan komt een fase waarin je je afvraagt hoezo is het steeds anders. Eigenlijk nogal veel hetzelfde. Dat is een moeilijkere periode. Dat is een kwestie van doorzetten. En dan is het weer gedifferentieerd.

SB: En als je je dat dan afvraagt "Waarom is alles hetzelfde?" Is daar ook een deel van onderzoekēreflectie thuis - met anderen? Of is het meer dat als je doorloopt dat je zelf een verhaal verzint van misschien komt het hierdoor?

MdV: Dat ligt er een beetje aan. Soms zie je iets waarvan je denkt: "Dat begrijp ik niet" of "Dat zou ik moeten weten." En heel vaak laat je alles een beetje stromen

SB: Ja van: zou leuk zijn om het uit te zoeken.

MdV: Ja zoiets. Het is wel leuk om er meer van te weten. Toen ik net in Groningen kwam wonen, toen wilde ik het ook weten. Alle mensen zeiden dat het het "oudste cultuurlandschap was van Europa."

SB: Winsum, het mooiste dorp van Nederland.

MdV: Dat kwam later, maar dat wisten we toen nog niet. Oudste cultuurlandschap van Nederland. Ik wist helemaal niet wat ze bedoelden. Wat is dat dan? Dan ga je dat uitzoeken en dan wordt het landschap wel interessanter. Ik ben hier eigenlijk terecht gekomen nadat ik een lezing had gehouden in Uithuizen. Dat ging over borgen-landschap, dat ging toen over plekken waar vroeger een borg had gestaan en nu niks meer. Dan ga je ook op die plekken kijken en er was niks meer. Je hebt dan een beetje romantische voorstelling dat je wel iets gaat zien. Maar heel vaak zag je echt geen bal. Daar wilde ze mensen voor interesseren. Dat lijkt mij

niet zo makkelijk. Daar gold hetzelfde: door er wel naar toe te gaan en het landschap te begrijpen, wordt het interessanter.

SB: Die achterste boot hebben ze in de zomermaanden in gebruik om van hier naar Schalphalstserzijl te varen.

MdV: Oh, dat is leuk.

SB: Dat is wel heel aardig, dat je de oude waterwegen weer op een manier gaat gebruiken. Dat is gebonden aan de zomermaanden.

MdV: Ja dan is het toeristisch en kan het uit.

SB: Daardoor doe je die oude plekken wel meer aan, zoals die Aduarderzijl.

MdV: Als ik hier toch ergens zou mogen wonen.

SB: Dan is het het witte huis. Dat is meer dan top. Ik denk dat je dan zelfs nog best heel veilig zit, met het stijgende water.

MdV: Ja je bent best hoog, er moet wel heel veel water komen.

SB: Een van de plannen is dat ze de oude marenstructuur tot Steentil willen gebruiken om in droge tijd het land te kunnen voorzien van water en ook als buffer te gebruiken als het echt nat is.

MdV: Dat je dus ook de landbouw aanpast op het water gebruik.

SB: Daarnaast zullen de gewassen ook aangepast moeten worden door de verzilte grond, gefaseerd dan wel. Die vorm die je hier ziet, maar minder stijl, zie je ook terug in de borgen. Bijvoorbeeld de Allersmaborg, die was eerst ook zo hoog. Daar hebben ze op een gegeven moment het dak afgebroken en een verdieping opgebouwd.

MdV: Ah ja.

SB: En eigenlijk zit er niet een heel andere dakvorm op. Maar omdat het dubbel hoog is, krijg je dat statige. Dat is nog heel iets anders dan de Freylemaborg en Menkemaborg.

MdV: Ja de Allersmaborg is meer zoiets als Rusthoven. Dat is eigenlijk een hoog huis.

SB: In mijn studie zitten ook veel internationale studenten die zich afvragen: "what about landscape in the Netherlands?" "Is there any, it is all flat". Dat is voor mij een goeie manier van reflecteren, wat is dat dan?

En, hoe kan ik dat uitleggen? Hier ook bijvoorbeeld zie je dat het net iets oploopt en die dijk gaat daar naar beneden komt de molen daarachter tevoorschijn. Die dijken zijn zo oud dat ze niet echt meer een dijk zijn.

MdV: Ja het zijn verlaten dijken, ze zijn blijven liggen.

SB: Het blijft toch een ingreep in het landschap.

Ja we kunnen hier rechts, terug, met de dijk.

MdV: Dit is toch beeldschoon.

SB: Ja het is prachtig.

MdV: Ik weet niet hoe de buitenlandse studenten dit zien, maar dit vind ik prachtig.

SB: Ja dit is super mooi, dit beeld met die boerderij op de achtergrond. Bijna magisch, in ieder geval bewonderenswaardig, steeds weer.

MdV: Ja dat is heerlijk, maar als je gaat lopen dan verlang je toch gewoon naar dit soort landschappen? Als je gaat lopen, dan wil je dit zien.

SB: Dat is ook weer, met theorie eromheen, landschap is iets wat we zelf bedenken: omdat we het schilderden. Het is niet iets wat er altijd al was.

MdV: Dat is ook als je 's avonds loopt, dan heb je natuurlijk verschillende kleuren in de lucht. Ik heb thuis een schilderij hangen met bomen en een lucht uit lagen: een gelige streep, een blauwige streep. Dan kom ik buiten en zie ik precies dat. Dat zie ik omdat ik het schilderij zie.

SB: Ja precies, en dat is die mentale constructie van landschappen.

MdV: Ah ja, denk ik dan, ik kijk via het beeld.

SB: Ja dat is hier in Groningen, met De Ploeg nog meer benadrukt.

MdV: Soms verandert de kleur ook sterk.

SB: Ja inderdaad, deze boom is niet bruin of groen.

MdV: In deze tijd van het jaar zijn wilgentakken ook fel oranje. Met het voorjaar zijn ze opeens oranje. Dat zijn ook weer van die dingen, die zijn altijd anders.

SB: Ik maak even een foto ondertussen.

MdV: Daar is een boer al de mest aan het uitrijden, vrij stinkende mest. Die heb je ook in verschillende geuren, die heb je ook in verschillende geuren. Dit is niet de favoriete geur.

SB: Ja dat vind ik ook interessant, het gaat heel veel over beeld, het gevoel, van de aarde komt ook redelijk in de buurt van waar je iets aan kan doen. Alleen geur en smaak zijn best ingewikkeld. Terwijl in de buitenlucht, zeker door de seizoenen, ruik je van alles. Ik denk dat daar heel veel te winnen is.

MdV: En als je twee keer ergens hebt gelopen waar het stinkt, ga je er niet meer naar toe. Dat is echt onderdeel

SB: Ja we gaan nu tegen heug en meug langs die mestrijder.

MdV: Leuk project heb jij, op zulke dagen.

SB: Ja ik heb ook vrienden die nu in een 3D-model klikken.

MdV: En jij loopt hier, en dit is werk? Wat ellendig voor mij!

SB: Ik kijk ook wel uit naar de komende periode dat het nog mooier weer kan worden. Ik had gehoopt dat ik had kunnen schaatsen, maar daar had ik wat eerder mee moeten zijn, vorig jaar.

MdV: Vorig jaar hebben we even kunnen schaatsen.

SB: Ik heb toen een week alles opzij gezet om lekker te kunnen schaatsen. Vooral in de Onlanden, ten zuid-westen van de stad. Daar kan je wel kleine tochtjes maken.

MdV: Ongelooflijk die geur.

SB: Dat vraag ik me soms wel eens af. Eigenlijk is dit water al best hoog als je dat vergelijkt met het land aan de overkant. Als het water hier 1 meter stijgt staat het daar al snel nat. Dat vind ik wel een interessant scenario, op een gegeven moment moet je jezelf restricties opleggen, wat gebeurt er als het waterniveau hier 2 meter hoger komt te liggen? Is dat erg, moeten we daar tegen vechten? Misschien op sommige plekken wel, maar misschien kunnen sommige plekken ook nat blijven. En de manier van bouwen kan ook juist het water toelaten.

MdV: Het is niet denkbeeldig dat dat gebeurt. 1 meter is ook al hoog.

SB: Alleen al de steigers kan je dan niet gebruiken.

MdV: Daar heb je dan al een deel van het land al kwijt.

SB: Hij heeft ook een hele grote slang.

MdV: Waar zit die slang dan aan vast?

SB: Ik denk in de sloot, in het water.

MdV: Hij is bezig met water injecteren in het land.

SB: Dat ding komt omhoog en ik zie er smurrie uitkomen.

MdV: Ik denk een mestinjector, dat is tenminste wat we ruiken. Hij kan daar moeilijk, een mestkelder, zomaar een

SB: Waar dat "Michielse" opstaat, is misschien een tank waar mest in zit. En daar wordt dan een slang opgezet om dat te verdunnen, ik weet het niet.

MdV: Dat zou kunnen, dat daar compacte mest in zit.

SB: Ja precies, iets van gecompriëerde mest.

MdV: Instant-mest?

SB: Als ik het goed heb, waren al deze zijlen - in allerlei oorlogen - hadden deze zijlen ook nog een functie dat het water tot de stad Groningen kon rijken. Je hebt die vijf rivieren die naar de stad van de stad naar zee stromen.

MdV: Wat was dan het idee?

SB: Het is natuurlijk zo dat het soms zin heeft om delen van de stad of het land onder water te zetten.

Die zijlen in het Ommeland hadden natuurlijk een functie daarin. Die zijlen vielen onder het zijlrecht dat tegenwoordig valt onder de waterschappen. Die waterschappen staan tegenwoordig vrij ver van de maatschappij af. Eigenlijk hebben ze heel veel macht over het land, het is een soort veiligheidsinstantie geworden dan dat het een maatschappelijke functie heeft.

MdV: Ik denk dat je gelijk hebt hoor.

SB: Die slang ligt ook plat.

MdV: Zo eens vragen.

SB: Als je op Google Maps kijkt, kan je dit dus niet zien. Deze mensen willen niet dat je bij hen naar binnen kijkt. Dat zegt dus ook wel wat over de mensen die er wonen. Dat intrigeert me wel, zo veel kan je ook niet zien vanaf hier.

MdV: Kantoorachtige ruimtes.

SB: De Hunzebocht - privé.

SB: Ik spraak laatst de nieuwe bewoners van de Allersmaborg. En zij vinden het juist mooi dat iedereen daar altijd kan rondlopen. De vorige bewoonster had dat wat minder, zij had altijd het hek dicht. Alleen genodigden.

MdV: Je kan je bij beide houdingen iets voorstellen.

SB: Ja, dat vind ik ook wel weer iets. Dat je zegt: "Dit is van mij, niemand mag hier komen. Niemand mag het zien" Ik denk niet per se dat iemand iets te verbergen heeft, maar het is wel anders dat je makkelijk een

praatje kan maken.

MdV: Ja, nou ja het is ook wel weer zo. Ik heb een vriendin die woonde op het Begijnhof in Amsterdam.

SB: Ja, ik snap het.

MdV: Daar kwamen toeristen haar tuin in en zij drukten dan hun neus tegen het raam. Hoe het daar binnen is. Daar hebben ze op een gegeven moment ook hekjes gemaakt, tot waar je mag komen en verder niet.

Bij de Allersmaborg is het natuurlijk anders, je woont er maar het is niet van jou.

SB: Je beheert het.

SB: Ik vind het wel interessant. Voor de oorlog had je het idee dat het boerenland van de staat moest zijn. De boeren zouden dan die grond pachten. Voor de voedselvoorziening natuurlijk.

Het gaat dan niet om bezit maar om beheer en zorg.

SB: Hij zet de kraan nu dicht, denk ik.

MdV: Mag ik wat vragen?

Boer: Ja!

MdV: Hoe werkt dat nou? U bent in de war met die hele lange slang, hoe gaat dat nou?

B: Bij de grote boerderij daar, bij die silo trekken we het met een pomp uit de sloot in een hele lange slang zo langs de weg hier naar toe. Alleen dit is niet de bedoeling!

MdV: Ja, dit is los geraakt. Ja, oh jemig. Maar dat is een hele lange mestaanvoer.

B: Ja er kan 2km aan slang aan.

SB: 2km! En nu heb je 1.5?

B: Hier zit een krappe kilometer aan.

SB: Oke.

MdV: Ongelooflijk.

SB: Nu ga je het opvangen.

B: Nee, ik wacht tot er hulp aankomt. Komen we zo even met een tankwagen en zuigen we het hier allemaal een beetje weg.

MdV: Ja want dit is snel een mestvergiftiging.

B: Valt wel een beetje mee hoor, die grond is wel wat gewend.

MdV: Oké, succes!

B: Fijne dag nog!

SB: Insgelijks.

SB: Je hebt een schilderij van Johan Dijkstra, dat is hier ook ongeveer gemaakt. Het is natuurlijk een tijd geleden. Maar dat schilderij is nog net zo. Hier is niet zo veel veranderd. Natuurlijk heb je de schaalvergroting, de ruilverkaveling en grote boerenbedrijven. Maar dat valt hier mee.

Dit stuk is relatief gespaard gebleven. Hoewel hier ook grote bedrijven staan.

SB: Dit is wel kleiner, hier is het niet veel grootschaliger geworden. Je ziet het, maar je ervaart het door alleen die kronkeling. Ja die landerijen, wat nou groot of klein is dat ervaar je niet anders als het tien keer zo groot is.

MdV: Nou jawel hoor, dat maakt uit wel. Hier wordt het gemarkeerd door dat daar een dijkje ligt met een strook en nog een strook. Deze kant is veel dooi-iger. Bij ons is het echt een industrieterrein.

SB: Ja en dan heb je ook nog de rechtlijnigheid, die dat versterkt.

MdV: Tussen hoop en wanhoop, om die rechtlijnigheid teniet te doen, kan je met wat meidoortjes veel doen.

MdV: Als je daar staat en je hoort de hele tijd dat gebrom, dan denk je ook: houd eens op met je gebrom. Ik wil dat ik het stil is. In deze tijd van het jaar beginnen die koolmeesjes hun best te doen. Die wil je dan gewoon horen.

SB: Ja straks de grutto.

MdV: Ja, de grutto's die allang

SB: Wat ik ook wel een opmerkelijke ambitie vind, het terughalen van de grutto, maar soms ook een beetje symboolpolitiek.

MdV: Ja, maar ja, toen ik hier kwam wonen, had je er echt veel meer.

SB: Dat is 2004?

MdV: Ja. En als ik dan mensen op bezoek heb uit Amsterdam, zeggen ze: Weet je wat ik ook hoorde, grutto's!

SB: Ik heb eerder een project gedaan op Oerol, Terschelling, over grutto's (weidenvogels) in samenwerking met de Vogelbescherming. Dan zie je pas hoe complex dat is. Dat bedoel ik met symboolpolitiek, het kan pas als de boeren subsidie krijgen. En dan maaien ze niet tot mei. En als het 1 juni is, komen ze eraan met hun machines. Alles wat dan daar nog ligt is jammer.

Het is ook een beetje de wil.

MdV: Ja we moeten veel meer aanpassen als we die grutto terug willen krijgen. Dan moeten we ook allemaal ons gedrag aanpassen.

SB: Dat zag je ook in het eerste jaar van de corona-uitbraak, veel mensen riepen: "misschien gaan we wel minder vliegen!"

MdV: Dat heb ik vanaf het begin niet geloofd.

SB: Dit vind ik dan wel aardig, van Koepon, elke keer als ze uitbreiden hebben ze een opening voor de weg als markering van hun bedrijvigheid. - Ja dit is een mega-schuur.

SB: Ik kan er wel om lachen dat die man daarnet zei: "Die slang is een kleine kilometer." Dat zegt iets over de schaal - de maat - van het landschap. We lopen daar nu langs, de kleine kilometer.

MdV: Wat me dan blijft verbazen, is de overtuiging van het agrarische karakter van die schuren.

SB: Daar zit dan toch zo'n imago omheen dat we dat dan accepteren.

MdV: Het boerenland, dat hoort er bij.

SB: Boer Zoekt Vrouw.

MdV: Ja, dat is zo geromantiseerd, ik denk dat dat dan het in de vergunningen toch doorwerkt.

SB: Ja dat denk ik ook, je ziet het met heel veel dingen. Als het economisch uit kan, nogmaals tussen stad en land, dan is er veel gewonnen.

SB: In die rietkragen zie je meteen dat dat vogels aantrekt.

MdV: De hulptroepen.

SB: De eerste komt eraan, om het weg te duwen.

SB: Hier links zie je twee van die grotere molens. Dan vind ik het ook wel oké. Als ze dan zo alleen in het landschap staan is het direct een ander verhaal.

MdV: Of, als ze in een rij langs de dijk staan, dat gaat nog.

SB: Ik vind dat best een mooi beeld langs de A6.

MdV: Bij Lelystad?

SB: Ja, na Swifterbant.

MdV: Dat vind ik eigenlijk prachtig.

SB: Ja, dat is best heel aantrekkelijk. Daar zit je in een bocht, waar je rijdt, op snelheid.

MdV: Ja en daar staan ze niemand echt in de weg. Ik verwonder me dan of daar echt goed naar gekeken wordt. Er zijn echt wel plekken waar het kan, maar pal voor het dorp neer zetten..., het doordrukken. Dan vergroot je de weerstand, het gaat toch gebeuren, ik denk dan het kan toch anders? Je moet ook luisteren naar wat de mensen zeggen. Maar dan deelt u ook in het gewin. En dan denk ik, moet ik dan dag en nacht in dat lawaai zitten?

SB: Hebben jullie in Zeerijp dat soort tafereelen?

MdV: We hebben nu wel een klein initiatief, van een lokale energieleveranciers. Zij willen samen kleine windmolens kopen. Ik voel daar ook heel weinig voor, ik wil niet windmolens vlakbij het dorp. En dan aldoor daar de narigheid daarvan ervaren. Ik ben heus wel voor groenere energie, maar niet aldoor met herrie. Je woont hier voor de rust, de ruimte en de stilte.

SB: Is dat veel veranderd?

MdV: Ja enorm.

SB: Komt dat van dichtbij,

MdV: Een deel, komt van de chemische industrie en van de bouw van de kolencentrale. Daar brandt gewoon al-tijd licht. In Delfzijl ook.

SB: Dat zijn gewoon oranje-gloeden aan de hemel.

MdV: Het is niet allemaal per se oranje, maar hoe dan ook veel licht. Op een gegeven moment is ook bedacht, in de naam van de veiligheid, dat er overal lantaarnpalen moesten staan. Die de hele nacht aanstonden. Toen ik kwam wonen in Toornwerd, ging om 12 uur de lantaarnpalen op het kruispunt uit op een gegeven moment de lantaarnpalen uit. Maar toen er nieuwe lantaarnpalen stonden, geen led-lampen nog maar spaarlampen. Die bleven de hele nacht aan, en ze wilden er eigenlijk nog meer plaatsen. Toen hebben we met het dorp nog lopen protesten dat we dat niet wilden. Er gebeurt daar niets, welke veiligheid?

SB: Dat is ook een vraag die bij die coronacrisis opkwam, misschien gebeurt e een keer in de tien jaar wel een ongeluk maar misschien valt het ook wel mee. Moeten dan al die mensen elke dag last hebben van de lantaarnpalen?

MdV: JE kan niet altijd alles aanpassen op de grote veiligheidsnorm, die in een wijk in Rotterdam prima is. Maar voor een dorp in Noord-Groningen slaat dat nergens op.

SB: Ik kan me herinneren dat mijn zusje een vriendinnetje had, zij woonde in Badhoevedorp en kwam wel

eens naar Groningen. En na Almere zijn er geen lantaarnpalen langs de weg. Die verwondering van dat je gewend bent aan een bepaalde lichtvervuiling. Dat heb ik in Delft, waar je tussen de kassen zit en een constant gele gloed hebt aan de hemel. Ik ben dat op een bepaalde manier wel gaan waarderen. Ik vind het heerlijk als het hier gewoon donker is. Niet zo veel als hier maar echt wel meer dan in de Randstad.

MdV: Ja ik was een keer aan een boerderij aan de waddendijk. Daar hadden we een vergadering gehad, we liepen naar buiten op het erf en we konden die hele auto niet zien. Het was pikdonker, er was geen maan en daar was het dus pikdonker. Dat had ik dus nog nooit meegemaakt. Ik heb mijn hele leven in de stad gewoond. Maar ook hier, zo donker is het niet meer, maar daar dus wel. En dat is wel - heel leuk.

MdV: Die mannen hebben het leuk

SB: Ja, net Lego voor grote mannen.

SB: Dat vind ik nog wel eens lastig. Ik ben best kritisch, maar ik houd ook wel van oplossingen testen. En in Nederland heb je toch heel erg de tendens om vooral ook de mogelijke consequenties mee te nemen. In plaats van dat je eerst dingen gaat testen. Ik snap wel dat mensen het ergens in het buitenland zoeken.

MdV: Ja dat is Garnwerd.

SB: Ja je ziet heel goed dat het de achterkant is van de wierde, dat het zo hoog ligt. Vroeger was er dus geen kanaal en was er gewoon land. Vanaf die kant.

MdV: Want weet jij dat, van wanneer is de Reitdiepdijk?

SB: Van de 16e eeuw. Om wille van het oplossen van verzanding. En daar achter de dijk loopt het Oude Diepje, richting Mensingeweer.

In gesprek met de archivaris in Winsum, kwam ik er achter dat het landschap hele oude namen bezit die echt het verhaal van het landschap in zich houden. Zo werd men daar overvallen door piraten. Of: bij Kostverloren, als je daar kwam, was je te laat om in de stad [Groningen] je granen te kunnen verkopen. Je hebt nog zo'n naam, "Hoek". Die namen staan stil, maar de verhalen in die namen vertellen zo ontzettend veel. Ook over de relatie tussen dit landschap en de stad. Uiteindelijk werd het Van Starckenborghkanaal gegraven en was de economische relevantie van het Reitdiep minder waard. Maar - al met al - is zeker 300 jaar het Reitdiep een erg belangrijke aanvaar route geweest. Je kon zelfs per boot van de stad Groningen naar Schiermonnikoog varen, over het Reitdiep.

SB: Met een klein motortje, ben je in een dag wel in Lauwersoog.

MdV:

SB: Heeft u veel contact met de stad?

MdV: Ja voor boodschappen. En voor het theater, de bioscoop. Zonder de stad zou ik het hier niet kunnen uithouden.

01:24:10

1 Floris Alkemade publiceerde in 2020 De Toekomst van Nederland. De kunst van richting te veranderen. <https://ethoth.nl/Rubrieken/Architectuur---stedenbouw/Toekomst-van-nederland-de-kunst-van-richting-te-veranderen>

2 TenneT is verantwoordelijk voor de aanleg van de nieuwe 380kV - hoogspanningsverbinding van Eemshaven met de stad Groningen. Volgens hun planning moet de nieuwe verbinding in 2023 gereed zijn en de oude verbindingen ontmanteld. Naast het aanleggen van de infrastructuur wordt er ook in allerlei projecten langs de verbinding geïnvesteerd. Deze projecten gaan in op de onderwerpen Dorpen, Historische terreinen en wierden, Dijken, Watergangen en Beplanting. <https://www.eemshaven-vierverlaten380kv.nl>

3 De kleine, aandoenlijke windmolens die Marjolijne en ik herkenden, worden ontwikkeld en geproduceerd door EAZ Wind. Een windmolen kan tussen de 30.000 en 46.000 kWh per jaar opleveren. <https://www.eazwind.nl>

4 stadjer: een inwoner van de stad Groningen. <https://www.encyclo.nl/begrip/stadjer>

5 <https://www.vpro.nl/programmas/zomergasten/kijkafleveringen/2021/floris-alkemade>.

htmlë63a89715-b443-4540-bdc3-06090f0dd51a

6 Witte Hoes Aduarderzjil

7 Groninger schuur bestellen

8 Frieze boerderijen boek

9

10

11

